

הגירה ועלייה

'מפעל לאומי זה אי־אפשר להעמיד על החמלה והרחמים':
תגובתם של היישוב והתנועה הציונית לפוגרומים
באוקראינה בשנים 1918-1920

גור אלרואי

אָנִי כּוֹתֵב טְטִיב. כָּל יְמֵי.
אִם סוֹף שְׁבַעִים שָׁנָה, אוֹ סָף שְׁמֹנִים –
עוֹדִי כּוֹתֵב טְטִיב

כָּל שְׁאֵנִי מְשַׁרְבֵּט – טְטִיב שָׁם. וְלוֹ בְּקֶצֶה הָעֵט.
אֶפִּילוֹ אֲמַרְתִּי קִיב, אוֹ קִישִׁינְיָב, אוֹ גֶלֶץ, אוֹ קוֹנְסְטַנְצָה,
אֶפִּילוֹ אֲמַרְתִּי קוֹנְסְטַנְטִינוֹפּוֹל,
אוֹ יְפוֹ וְתִלְ-חַי וְכֶפֶר גֶּלְעָדִי, אוֹ מַגְדֵּל וְטַבְרִיָּה,
אֶפִּילוֹ אֲמַרְתִּי יְרוּשָׁלַיִם וְתִלְ-אָבִיב וְחִיפָה, אִם אֲזֹ וְאִם עֲכָשִׁי-עֲכָשִׁי...
כָּל הָעֵת טְטִיב אַחֲרַי
(יעקב אורלנד, אָנִי כּוֹתֵב טְטִיב)¹

מבוא

בשנים 1918-1920 התרחשו באוקראינה מאות רבות של פוגרומים, ובמהלכם נרצחו ונפצעו כ-100,000 יהודים. הפוגרומים התחוללו על רקע מלחמת אזרחים עקובה מדם בין הבולשביקים לבין מגוון מתנגדיהם: הלאומנים האוקראינים, חייליהם של הצבא הגרמני והצבא הפולני, הצבא הלבן בראשותו של אנטון דניקין, פרטיזנים מקומיים ואיכרים אוקראינים. הצדדים הלוחמים ניצלו את התוהו ובוהו ואת האנרכיה השלטונית כדי לטבוח ביהודים. עיירות נשרפו, קהילות הושמדו, הרכוש היהודי נבזז, יהודים הוצאו להורג במיתות שונות ומוזרות, נשים נאנסו, הוכו והושפלו, וארגוני סיוע יהודיים אספו

1 יעקב אורלנד, קייב: פואמה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 31.

עשרות אלפי יתומים וטיפולו בהם. זה היה אסון לאומי בהיקף שלא נודע כמוהו. משלחות שיצאו לחקור את הסיבות לפוגרומים, לתעד אותם ולספק עזרה חומרית ונפשית לניצולים לא הותירו מקום לספק כי הטבח שהתחולל ביהודי אוקראינה בתקופת מלחמת האזרחים היה אחד האירועים האלימים והאכזריים בהיסטוריה של העם היהודי מאז ימיו של בוגדן חמלניצקי בשנים ת"ח ות"ט (1648-1649) באוקראינה. יהודי מערב אירופה ויהודי ארצות הברית הבינו את גודל האירוע והשעה ונחלצו לעזרת הניצולים. הם הושיטו להם עזרה חומרית ונפשית, ופעלו בזירה הדיפלומטית כדי למצוא פתרון לעשרות אלפי הפליטים היהודים שבאחת איבדו את רכושם ואת ביתם. זו היתה תגובה נמרצת והחלטית, שהעידה על ערבות הדדית ועל סולידריות יהודית כלל עולמית.

שנות הטבח באוקראינה היו שנים של אופטימיות מהולות בחשש ביישוב הארץ-ישראלי, שכן הצהרת בלפור וראשית הממשל הצבאי הבריטי באוקטובר 1918 בישרו על תחילתה של תקופה חדשה בחיי היהודים בארץ ישראל. גולי תל אביב-יפו שבו לבתיהם והחלו לשקם את חייהם, והעלייה לארץ ישראל התחדשה לאחר חמש שנות הפסקה. מאמר זה מבקש לבחון מתי החלו להתקבל בארץ ישראל הידיעות הראשונות על הפוגרומים באוקראינה, וכיצד הגיבו היישוב וההנהגה הציונית למרחץ הדמים שם. התגובה תיבחן בשני מישורים: המישור הראשון הוא תגובתה של החברה על שלל רכיביה לפוגרומים: יחידים, קבוצות ופרסומים הנוגעים לפוגרומים שיצאו לאור תוך כדי המאורעות; והמישור השני הוא תגובתה של ההנהגה הציונית למרחץ הדמים, שלא עלתה בהכרח בקנה אחד עם זו של היישוב, והנועה משיקולי כדאיות שלא היו תמיד לטובתם של הפליטים הניצולים. עמדתה של ההנהגה הציונית תיבחן בעיקר באמצעות בחינת התגבשותה של מדיניות העלייה לארץ ישראל, שהיתה אמורה לתת מענה לעשרות אלפי הפליטים שביקשו לעלות אליה. מצד אחד ייעשה ניסיון להתחקות אחר הנרטיב הגלוי בתנועה הציונית של גינוי הפוגרומים והאמפתיות לניצולים ולקרבתנות; ומן הצד האחר ייבחן הנרטיב הסמוי (הפחות ידוע) של הפניית גב לפליטים והתנערות ממצבם הקטסטרופלי שלאחר מלחמת האזרחים ברוסיה.

הפוגרומים באוקראינה 1918-1920

הפוגרומים באוקראינה היו תוצר של תוהו ובוהו ואנרכיה פוליטית ששררו בשטחיה של האימפריה הצארית המתפוררת לאחר נפילתו של הצאר ניקולאי השני. באוקטובר 1917 הפילו הבולשביקים את הממשלה הזמנית הדמוקרטית בראשותו של אלכסנדר קרנסקי, שקמה תשעה חודשים קודם לכן. הפלתו של קרנסקי, פיזור המועצה החוקקת, ההכרזה על הקמתן של מועצות פועלים (סובייטים), שיקבלו לידיהן את השלטון והחתימה על הסכם השלום עם גרמניה, שבעקבותיו פרשה רוסיה ממלחמת העולם הראשונה, הקימו על הבולשביקים אויבים רבים, שהתנגדו הן לאידיאולוגיה הבולשביקית הן לדרך תפיסתם את השלטון. התמורות הפוליטיות לא פסחו על אוקראינה. באפריל 1917 קמה המועצה המרכזית באוקראינה (הראדה). בתחילה הציגה הראדה תביעות לאומיות צנועות, אבל כעבור

זמן־מה שאפה להתברלות מרוסיה ולעצמאות אוקראינית מלאה. מאבקה של אוקראינה לעצמאות החל. בחודשים יוני־יולי 1917 קם הוועד הצבאי הכללי ברשותו של הלאומן סמיון פטליורה, ונוסדו הגרודים האוקראיניים הראשונים. ב־7 בנובמבר הכריזה הראדה על הרפובליקה העממית של אוקראינה, וב־10 בינואר 1918 פרסמה את 'האוניברסל' (הקול קורא) הראשון לעם האוקראיני. 'הממשלה הרוסית הזמנית', נכתב בקול הקורא, 'דחתה את כל תביעותינו והשיבה ריקם את ידו המושטת של העם האוקראיני. ממשלה זו אינה יכולה להשליט בתוכנו סדר וחוק. מעתה והלאה נעצב אנו בעצמנו את החיים שלנו'.² למחרת הכריזה הראדה על עצמאותה המדינית של אוקראינה ועל התנתקותה מרוסיה. הבולשביקים הגיבו על כך בפלישה לאוקראינה, וב־26 בינואר 1918 כבשו את קייב, והראדה נמלטה לז'יטומיר. אוקראינה – ובעיקר שלושת המחוזות של קייב, וואהלין ופודוליה – נהפכו לשדות קטל. ערים עברו מיד ליד. צבאות נסוגו מערים, כבשו אותן, והותירו אחריהם שובל של הרס וחורבן.

ערב רב של חיילים מצבאות שונים ואינטרסים מנוגדים נלחמו זה בזה, והיו לחלק בלתי נפרד מהנוף האוקראיני של תקופת מלחמת האזרחים: הלאומנים האוקראינים בראשות פטליורה; גרודי פרטיזנים אוקראיניים שכרתו עמו בריתות, הצטרפו אליו ובגדו בו; חיילי הצבא האדום; חיילים פולנים שחברו אל פטליורה; גרמנים בעלי בריתם של האוקראינים ואחר כך גם אויביהם; חיילי הצבא הלבן בפיקודו של דיניקין; והאוכלוסייה המקומית, שחברה אל כל מי שנלחם בבולשביקים. הדבר היחיד שאיחד את כל הכוחות הלוחמים היה השנאה ליהודים והרצון לפגוע בהם. את 40 אחוזים מהפוגרומים ביצעו כוחותיו של פטליורה ובעלי בריתו; 25 אחוזים מהם איכרים וכנופיות מקומיות; 17 אחוזים – הצבא הלבן בראשות דיניקין; 8 אחוזים – הסובייטים; ו־10 אחוזים ביצעו הצבא הפולני וצבאו של האטמן גריגורייב.³

מספר הנרצחים בפוגרומים הוא סוגיה שנויה במחלוקת. כבר בשנות העשרים נעשו כמה ניסיונות לאמוד במדויק את העיירות שחברו ואת היהודים שנרצחו. מספר הנרצחים נע בין 30,000 קרבנות בהערכות שמרניות ל־200,000 יהודים בהערכות מרביות. דו"ח הצלב האדום מראשית שנות העשרים העריך את מספר הנרצחים היהודים בכ־30,500.⁴ אליאס חפץ, שהיה בתקופת מלחמת האזרחים יושב ראש ועד הסיוע הכלל אוקראיני, שפעל בחסות הצלב האדום, מסר בספרו 'שחיטת היהודים באוקראינה ב־1919' שמספר הנרצחים גדול בהרבה מהמצוין בדו"ח. לדבריו, לא הובאו בחשבון יהודים שנרצחו בכפרים קטנים

2 ראו: אליהו צ'ריקובר, 'אנטישמיות ופוגרומים באוקראינה', בתוך: אליהו צ'ריקובר (עורך), יהודים בעתות מהפכה, תל אביב 1957, עמ' 437.

3 נ' גערגעל, 'די פאגראמען אין אוקראינע אין די יארן 1918-1921', שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק, ברלין 1928, ערשטער באנד, עמ' 112 (נ' ג'רגל, 'הפוגרומים באוקראינה בשנים 1918-1920', כתבים לכלכלה וסטטיסטיקה, ברלין 1928, כרך ראשון, עמ' 112).

4 Committee of Jewish Delegations, *The Pogroms in the Ukraine Under the Ukrainian Governments (1917-1920)*, London 1927, p. 268

או יהודים שנסו מביתם והוכו ונרצחו ביערות, בדרכים ובתחנות הרכבת, וכן לא נספרו יהודים שהושלכו מאניות לנהרות אוקראינה ואלה שמתו ברעב וממחלות. את מספר נרצחי הפוגרומים העריך חפץ בכ־120,000.⁵ אליעזר דוד רוזנטל, מחבר הספר מגלת הטבח: חומר לדברי ימי הפרעות והטבח ביהודים באוקראינה, ברוסיה הגדולה וברוסיה הלבנה, שעוד נדון בו בהמשך הדברים, העריך את מספר הנרצחים ברבע מיליון:

מהסך מאה ועשרים וארבע ערים ועירות בפלך קיוב, שגרו בהן היהודים לפני המלחמה, נחרבו ונכחדו משמונים וחמש עד תשעים עיר. ישוב היהודי בכפרים הרבים שבפלך קיוב כמעט שנמחה לגמרי. מהסך חמשים רבבות יהודים (חמש מאות אלף) נשמדו על ידי חרב הפטלוריים הדיניקיים והאטמנים השונים, שפרו ורבו ככמיהין ופטירות, מאתים אלף נפש. מאה וחמשים אלף נהרגו ונשחטו וחמשים אלף מתו ברעב, בקור ועל ידי מחלות מתדבקות שונות.⁶

הערכותיו של נ' גרגל, שהתפרסמו בשנת 1928, שמרניות יותר לעומת חפץ ורוזנטל. במאמרו 'די פאגראמען אין אוקראינע אין די יארן 1918-1921' ('הפוגרומים באוקראינה בשנים 1918-1920') ניסה גרגל לאמוד באופן מדויק יותר את מספר הנרצחים וכן להבין את הדפוס הגאוגרפי של הפוגרומים ואת זהות הרוצחים. מאמרו התבסס על 688 מקומות שהתרחשו בהם כ־1,400 פוגרומים, ועל פי חישוביו נרצחו בהערכות נמוכות כ־50,000-60,000 יהודים – כפול מהמצוין בדו"ח של הצלב האדום.⁷ לדבריו, 35,000 מסך הקרבנות נרצחו תוך כדי הפוגרום, וכ־15,000 לערך נרצחו בתחנות הרכבת, ברכבות ובדרכים. עוד נכללים במניין זה פצועים קשה, שנפטרו בימים ובשבועות שלאחר הפוגרומים.⁸ מספר הפצועים היה על פי גרגל כמספר הנרצחים, וסך כל הפצועים וההרוגים יחד נאמד בכ־100,000 איש.⁹

הרוצחים לא חסו על היהודים, ורצחו את כל הנקרה בדרכם מקטן ועד גדול. 10 אחוזים מהנרצחים היו פעוטות בני חודשים ספורים עד נערים בני חמש עשרה; 12 אחוזים בני 20-16; 50 אחוזים בני 21-50; ו־26 אחוזים בני חמישים ומעלה.¹⁰ להרג ההמוני של

Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York 1921, pp. 179-180 5

אליעזר דוד רוזנטל, מגלת הטבח, ג, תל אביב תרצ"א, עמ' 65. מספר דומה של נרצחים מצוין גם בדו"ח של יוסף קרימסקי, באריכט איבער דער לאגע פון די אוקראינער פליכטלינגע און יתומים, ניו יורק (1920?), עמ' 6 (יוסף קרימסקי, דו"ח על מצב הפליטים והיתומים האוקראינים, ניו יורק 1920?), עמ' 6. 6

גערגעל (לעיל הערה 3), עמ' 106. 7

N. Gergel, 'The Pogroms in the Ukraine in 1918-1921', *YIVO annual of Jewish Social Science*, New York 1951, p. 249 8

Ibid., p. 251 9

גערגעל (לעיל הערה 3), עמ' 113. 10

האוכלוסייה היהודית באוקראינה קדמו מעשי התעללות וסדיוס הן של החיילים הן של האוכלוסייה המקומית. דו"חות בני הזמן שהתפרסמו לאחר הפוגרומים ועדויות שנגבו מהניצולים שבו והדגישו כי הרוצחים לא הסתפקו רק ברצח היהודים ובביזת רכושם, אלא באו על סיפוקם רק לאחר שעינו אותם למוות בשיטות אכזריות וחסרות רחמים: 'הקו האופיני בתעלוליהם של צבאות המתנדבים הם הענויים הקשים והאכזריים', כתב יוסף שכטמן במאמרו 'אנטישמיות ופרעות'. 'הפורעים לא הסתפקו בשפך דם ובהטלת מומים, אלא שכונו (כך במקור) ביחוד לענות ולסגף'.¹¹ אליעזר דוד רוזנטל תיאר במגלת הטבח פוגרומים רבים אכזריים במיוחד. להלן כמה דוגמאות:

במאקארוב [פלך קיוב] נמצאו לפני הפרעות אלפים אחדים יהודים. העירה כלה נשמדה. עתה יושביה הם כלם נוצרים. רק שלש משפחות יהודיות מצאתי בתוכה, וגם זה פלא. הסיקריקים נלחמו עם יהודי מאקארוב 'בחרב ובאש', הכחידו את הגברים, רטשו את בטני הנשים ותקעו את הילדים על שפידים. הקוזקים הפטלוריים הפשיטו מהיהודים את בגדיהם וסחבו אותם ערומים על השלג: הם צלו את היהודים 'בסרף שלהם': סגרו את אותם בבתיהם. את הבתים שלחו באש ושמורים העמידו להשגיח שהקרבות לא ימלטו. שבעה עשר ישישים נשלחו בתור דלגציה להתחנן לפני האטמן על נפשות היהודים גרי העירה. האטמן נתן אות. בני לויתו חיש התנפלו על הדלגטים, חצבו בהם בחרבותיהם כמו בכרוב. נשאר מהם גל של נתחי בשר ועצמות.¹²

בז'יטומיר התרחשו שלושה פוגרומים, כל אחד אכזרי ואלים יותר מקודמו: שניים בחודשים ינואר ומרס 1919 ואחד ביוני 1920.¹³ קהילת ז'יטומיר לא רק נשדדה ונבזזה, אלא הפורעים גם התעללו בכ־400 מיהודי העיר לפני שרצחו אותם:

[...] הקוזקים התפרצו אל המעונות, חדרו אל המרתפים, סחבו את היהודים שנפלו בידיהם והרגו אותם בלי חמלה. מבית החולים הוציאו הקוזקים שבעה יהודים והובילו אותם אל הנהר טעטערוו. שם הרגו אותם בירה [...] הנהר מנענע בגליו את היהודים הנטבעים [...] בבית הקברות, בחדר המתים, מונחות צבורות שורות, שורות של גופות מקרטטות. הקרובים של הנהרגים עוברים בסך להכיר את ההרוגים. עם הקבורה צריכים לחכות. כך היתה הפקודה. ובין כך ריח־תעוב מהפגרים הנשחטים מתפשט בעיר. הריח הרע התקים במשך שמונה ימים [...] בבית־הקברות שוככות נשים צעירות בכטנות מרוטשים, שדים כרותים, ערמות של גופות נתערמו זו על גב זו, טורים של ראשים, גופות... אצל הגופות של ההורים מונחות גופותיהם של ילדיהם הפעוטים. ברחוב הקיובי ראה סליבורדסקי ילד חי יונק שדי אמו המתה...¹⁴

11 יוסף שכטמן, 'אנטישמיות ופוגרומים', רשמות, ג (תרפ"ג), עמ' 492.

12 אליעזר דוד רוזנטל, מגלת הטבח, האות פ, ארכיון גנזים, תיק 341, כ" 8074.

13 על שלושת הפוגרומים בז'יטומיר ראו: יזכור (ז'יטומיר), ניו יורק 1921.

14 רוזנטל, מגלת הטבח, האות ז, ארכיון גנזים, תיק 341, כ" 8074.

בדבוקה נרצחו בעינויים קשים ובאכזריות כל תתואר 800 מיהודי העיירה:

לעיני הנפחים היהודים התיזו את ראשה של אסתר דינשטיין הצעירה, שהיתה הרה. בתוך הרחוב, בתוך האשפה והאבק, התגולל ראשה השחור, המסרק והמקשט במסרקים הקטנים מעל האזנים, ולידה התגולל גם הולד, שהרוצחים הוציאוהו מבטנה המבקעה וזרקוהו זה אל זה ככדור משחק של גומי.¹⁵

ובכבוסולב, פלך קייב, תפסו הרוצחים בחורה למען התעלל בה, וכשחגרה את כל כחותיה להנצל מידיהם גזרוה לגזרים. — מעשה בזקן אחד, שהכוהו בראשו עד שנשפך מחו והיה מאכל לכלבים. — מעשה ביולדת שהקוזאקים הרגו את בעלה לעיניה ובה לא נגעו — כדי שתהיינה עיניה רואות וכלות. מעשה בילדה בת שלש עשרה, שהתעללו בה ארבעה קוזאקים זה אחרי זה.¹⁶

אחד המאפיינים של הפוגרומים באוקראינה היו מעשי האונס ההמוניים בנשים היהודיות בהיקף שהחברה היהודית לא הכירה בעבר. ה'סופות בנגב' (1881-1882) עמדו בעיקר בסימן של שוד, ביזה והרס. בפוגרום קישינב (1903) נאנסו על פי העדויות נשים, ובפוגרומים של 1904-1906 בדרום רוסיה נרצחו כ-3,000 יהודים, אבל לא ידוע על מעשי אונס המוניים וניצול הפוגרומים לתקיפה מינית של נשים יהודיות. הפוגרומים בתקופת מלחמת האזרחים היו אכזריים הרבה יותר, וכל הצבאות הלוחמים עינו ואנסו נשים יהודיות רבות:

מקום מיוחד תופסים בפרעות של צבא המתנדבים אנוסי נשים. בכל הפרעות הקודמות לא נאנסו הנשים במספר רב כזה ובאכזריות איומה כזו. לא היה אף פוגרום אחד שהפרועים המתנדבים לא טמאו בנות ישראל. יש עירות, שבהן נאנסו ממש כל הנשים למקטנה ועד גדולה. גיל הנשים — בין זקנה מופלגת ובין ילדות רכה — לא שמש תריס מפני הנבלה. מתוך התבהמות גסה והשחתת-דרך מפליאה יש שהיו מאנסים זקנה בת ששים וכו במעמד טמאו ילדה בת עשר. היו מקרים, שאנסו זו בצד זו אם ובתה ונכדתה. אנסו לעין הבעלים, האבות והאחים. מי שנסה להגן על העלובות התחייב בנפשו. היו הרבה מקרים של אנוס בצבור: כמה עשרות חיילים וקוזאקים מתעללים באשה אחת, ואחר כך או שהם ממיתים את האומללה, או שהיא מתה מרוב עוני או שדעתה נטרפת עליה.¹⁷

קשה עד כמעט בלתי אפשרי לנסות ולאמוד את מספר הנאנסות. אפשר רק לומר שבדו"חות ובכרוניקות בנות הזמן יש עשרות רבות של עדויות על מקרי אונס המוניים. אלתר

15 ראו: רחל פיגנברג, מגלת דבובה, תל אביב 1940, עמ' 122. הספר נכתב בידיש בקיץ 1921, ולא מוצקין תרגם את כתב היד לצרפתית בשביל פרקליטו של שלום שווארצבארד, שירה למוות בפריז בסימון פטליורה והועמד לדין. פרקים מהספר התפרסמו בשנות העשרים בכתבי עת שונים.

16 אלתר דרויאנוב, 'שורה של פגעים', רשמות, ג (תרפ"ג), עמ' 146.

17 שחטמן (לעיל הערה 11), עמ' 493.

דרויאנוב, שאת הכרך השלישי של כתב העת רשמות: מאסף לדברי זכרונות לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל (שראה אור בברלין) ייחד לפוגרומים, נגע בהרחבה באונס הנשים. להלן כמה עדויות מהרשימה 'צרוור של פרוטוקולים' כמו שפרסמן דרויאנוב:

בעשרים ושמונה ביולי – מספרת ס...ש... אלמנה, בת עשרים ושמונה, פועלת בבית חרושת – התחילו באים לחצרנו קוזאקים וכולם שדרו וגזלו. אחת השכנות הרוסיות הזהירה אותנו, את הנשים היהודיות שבחצרו, שהקוזאקים מתכוננים לבוא בלילה כדי להתעלל בהן. לפיכך ברחו כל הנשים ורק אני היחידה לא יכולתי לעזוב את ביתי מפני ילדי שהיה חולה במלחת האדמת. אלמנה, אם לילד חולה, עניה ומדוכאה – האמנתי, שאעורר עלי את רחמי האכזרים – ונשארתי בבית. ובלילה פרצו אל חדרי שלושה קוזאקים ושברו והרסו את כל כלי ולקחו את החפצים היקרים ביותר ואחר כך אנסונו... לשוא היו כל תחנותי, שהתחננתי לפנייהם לבל יגעו בי. לשוא נשקתי את ידיהם, בכיתי, התיפחתי... התעללו בי, ענוני וזהמוני.¹⁸

בשבעה-עשר באוקטובר – מספר דוד צ'רנובלסקי – קרבה אנית הקיטור 'ווילנה' אל הנמל שבעיר ווירכנידינפרובסק (פלך ייקטרינוסלב). בשתיים-עשרה בלילה נכנסו לתוך האניה ששה אנשים ודרשו כופר מאת הנושאים [נוסעים] שנים עשר אלף רובל. הנוסעים אספו סכום זה וסלקו לגוברים... בשתיים בלילה נכנסו להאניה כעשרים איש מזוינים והוציאו מן האניה את כל הגברים הורידום אל החוף, הפשיטום את בגדיהם והשאירו רק ב'תחתונים'. בשעת הפשטת הבגדים הכו את הנגזלים, וכשמצאו בפיהם שני־זהב עקרון. לאחר שגמרו את מלאכתם בגברים הורידו אל החוף את שמונה-עשרה העלמות היהודיות שנמצאו באניה ומתוך עניינים קשים אנסו את כולן. את התועבה עשו לעין כולנו. ההתעללות והאנוס נמשכו עד שתיים עשרה שעה בצהריים.¹⁹ בעשרים ושמונה ביולי – מספר ג... ר... מקרמנצוג – נכנסו לחצרנו קוזאקים רכובים ומזוינים, דרשו מאתנו ממון ולקחו ממני ומחתני את כל כספנו... בלילה פרצו לדירתנו שמונה קוזאקים – שנים מהם אופיצירים [=קצינים] – וחפשו בכל ביתנו ולקחו כל מה שמצאו. בשעת מעשה הכו במגלביהם אותי, את חתני ואת בני נער בן ט"ו שנה. מבני זה הפשיטו את בגדיו ולקחו להם. לאחר שלקחו את החפצים אנסו את שתי בנותי הנשואות, אחת, בת תשע-עשרה, מעוברת, והשניה, בת עשרים ואחת, אחזה בזרעותיה את תינוקה החולה. כשהתחילו בנותי לבקש מן האנסים האכזרים שירחמו עליהן, איימו עליהן הקוזאקים בתליה, הכון במגלביהן, הכניסון לחדר אחד ונעלו את הדלת... אותי פצעו בחרב ואת חתני הכו עד כי אבדו חושיו בו...²⁰

במאמרו של יוסף שחטמן 'אנטישמיות ופרעות' ברשמות מסר שבידיו רשימות של נאנסות, אך לא די בהן כדי לקבוע את מספרן, מכיוון ש'רוב העלובות מכסות את חרפתן'. ועם

18 'צרוור של פרוטוקולים', רשמות, ג (תרפ"ג), עמ' 259.

19 שם, עמ' 257.

20 שם, עמ' 256-257.

זאת, 'על פי הידיעות המשוערות שבידינו עולה מספר האנוסות למעלה מעשרת אלפים'. הוא הוסיף ואמר ש'שאלת אלפי הנשים האנוסות נעשתה באוקריינה לפרובלימה לאומית ופסיכולוגית קשה ומכאיבה'.²¹

תיאורים קשים אלו אינם רק עדות מזעזעת מתקופת מלחמת האזרחים, אלא גם סוגיה מגדרית שמיעטה ההיסטוריוגרפיה לעסוק בה. למעשי האונס ההמוניים נגד הנשים היהודיות היו השפעות חברתיות ומוסריות מרחיקות לכת. האלימות נגד נשים היתה ממכלול אסטרטגיה של פגיעה ביהודים, שהיתה רחבה הרבה יותר מהיותם קבוצה אתנית נבדלת באוקראינה. הרוצחים שדרו, כזו שרפו ורצחו, אבל הפגיעה ביהודי לא יכלה להיות שלמה בלא חילול גופן ונפשן של אשתו ובנותיו. בעשותם את אותם מעשים מחרידים השלימו הרוצחים את מלאכתם. הם לא רק רצחו יהודים והביאו לידי הכחדתם מאדמתה של אוקראינה, אלא בד בבד גם אנסו את נשותיהם, טימאו אותן בזרעם, והשלימו את מלאכת הנישול של היהודים וההשתלטות עליהם. אונס הנשים היהודיות נועד להשפיל, לבזות ולבייש לא רק את הנאנסות, אלא גם להעצים את פגיעותם ואת תבוסתם של הגברים היהודים, שחזו באונס הנשים והבנות ולא עשו דבר.

לפוגרומים היו השפעות הרות גורל על יהודי אוקראינה. קהילות יהודיות ששגשו ופרחו לפני המלחמה נעלמו כלא היו אחריה. מקרב 48 יישובים יהודיים שנבדקו באוקראינה ב־18 מהם לא נשאר ולו יהודי אחד. ב־14 יישובים הצטמקה האוכלוסייה היהודית ב־90 אחוזים, בחמישה יישובים קטן מספר היהודים ב־70-90 אחוזים; ובעשרה יישובים ב־20-70 אחוזים.²² הנזק לרכוש היה רב. יעקב לשצ'ינסקי בסדרת מאמריו 'לאחר הפרעות באוקראינה', שהתפרסמו בעיתון היידי פארורטס ותורגמו לעברית בעיתון קונטרס, כתב ש'מכל מאה משפחות נשרפו הבתים אצל 28 מהן [...] 79 אחוזים מהחנויות נשדדו ורק 8 אחוזים מהן נשרפו על סחורותיהן. הפורעים ידעו את אשר לפניהם ועשו את מלאכתם בסדר ובמשטר, תחלה הוציאו את כל הסחורות מהחנויות ורק אחר כך הבעירו אותן באש; וכן היה גם עם כל הבית'.²³ לשצ'ינסקי מסר גם שבכל הנוגע לבזוזה היתה הבחנה ברורה בין חייליהם של דיניקין ופטליוורה לבין המקומיים האוקראינים:

חבר מרעיו של דניקין או פטליוורה היו מריקים תחילה את בתי היהודים עד גמירא [כך במקור] מכל הונם ורכושם, מעמיסים בזה עגלות, ולאחריהם היו באים האכרים מהסביבה ופורשים למלאכתם: מוציאים את חלונות הבית ואת דלתותיו, פורקים את הגג, מפרקים את התנורים ומובילים את החמרים הכפרה. בהרבה עירות יש לראות את החזיון הזה: רחובות שלמים של בתים נטולי גג ומחוסרי דלת וחלונות, כעין חורים

21 שחטמן (לעיל הערה 11), עמ' 494.

22 ' קארלניק, 'די אידן אין אוקראינע', בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק, כרך 4, עמ' 134-135 (' קרלניק, 'היהודים באוקראינה', דפים לדמוגרפיה, סטטיסטיקה וכלכלה יהודית, ד, עמ' 134-135).

23 יעקב לשצ'ינסקי, 'לאחר הפרעות באוקראינה', קונטרס, צו (ח' בתשרי תרפ"ב), עמ' 12.

'מפעל לאומי זה אי־אפשר להעמיד על חמלה והרחמים'

גדולים פתוחים, הדומים לפיות פתוחים המתאנחים ומספרים על הנפשות הקבורות בתוכם, על הדם הנקשר על כתליהם על ההתעוללות בגופות אחיות נענות.²⁴

תיאורי הזוועה המובאים לעיל לא נועדו לזעזע את הקורא, אלא בעיקר להעמידו על חומרת האירועים במזרח אירופה בכלל ובאוקראינה בפרט. לא היו אלה פרעות במתכונת הישנה של 'הסופות בנגב', קישינב או אודסה, אלא מעשי רצח בהיקף ובאכזריות שלא הכירה החברה היהודית. זו היתה 'שואה קטנה', שהמיטה אסון כבד על יהודי אוקראינה. מאמר זה מבקש לטעון שאירועי הדמים האלה לא קיבלו בהיסטוריוגרפיה הציונית את תשומת הלב המחקרית הראויה כאירוע מכונן בהיסטוריה של העם היהודי בעת החדשה בכלל ובהקשר של ההגירה לארץ ישראל בפרט. מלחמת האזרחים המיטה אסון כבד על יהודי מזרח אירופה בכלל ואוקראינה בפרט, והפכה את המדינה לבית קברות המוני ליהודיה. בגין הפוגרומים נהפכו עשרות אלפי יהודים לפליטים, ילדים ליתומים ונשים לאלמנות. על רקע מציאות זו יש לבחון את תגובתו של היישוב בארץ ישראל ואת עיצובה של מדיניות העלייה לארץ.

מה ידע היישוב?

ידעות מבוססות ומאומות על המתרחש באוקראינה החלו להיערם בשלהי 1919, והן חוללו זעזוע בעולם היהודי. דו"חות מפורטים על רצח האוכלוסייה היהודית ששלחו אישים וארגונים יהודיים לא הותירו ספק כי רצח היהודים באוקראינה הוא אחד האירועים הטרגיים ביותר בהיסטוריה של העם היהודי. כבר באוקטובר 1919 פרסם 'הוועד להגנת היהודים מפני הטבח של יהודים באוקראינה' (Committee on Protest Against the Massacres of Jews in Ukraine and Other Lands) תזכיר ראשוני (Preliminary Memorandum) על רצח היהודים באוקראינה. בתזכיר נמסר שהדיווחים הראשונים על מרחץ הדמים החלו לזלוג למערב כבר בחודשים מרס־אפריל 1918, אבל רק באוקטובר באותה שנה החלו להגיע מסמכים, תצלומים ודו"חות המעידים על הממדים המבהילים של הרצח. הידיעות הגיעו משישה מקורות מידע בלתי תלויים: דו"חות של שליחים רשמיים של הוועד המרכזי של יהודי אוקראינה; עדותו של אברהם רבוצקי, השר לענייני יהודים בדירקטוריה של פטליורה; דו"חות של המשלחת היהודית לוועידת השלום; העיתונות הרוסית; תצהירים בשבועה של עדי ראייה וידועות טלגרפיות.²⁵

בשנת 1920 (תאריך לא ידוע) קיבל לידיו לוסיין וולף, ממנהיגי יהודי אנגליה, דו"ח מפורט, רבו שלושים ואחד עמודים על אירועי הדמים באוקראינה. בדו"ח נמסר שמרחץ

24 שם עמ' 13.

25 ראו: *Massacres of the Jews in Ukraine, December, 1918-October, 1919*, New York, 1919, p. 3.

הדמים שם אינו דומה לפוגרומים המוכרים מהעבר הקרוב והרחוק, וכי הוא חורג מעבר לכל מה שהיה ידוע עד אז:

באירועים המתרחשים באוקראינה כיום אי-אפשר לראות רק פוגרומים, שמהם סבל העם היהודי בתדירות גבוהה כל כך בהיסטוריה הארוכה שלו. הכרחי לשים לב לעובדה שבשנתיים האחרונות האוכלוסייה היהודית באוקראינה מושמדת בשיטתיות, בהתמדה ומתוך נחישות להרוס ביסודיות ענף זה של העם היהודי.²⁶

המינוח שבחר מחבר הרו"ח להשתמש בו אינו מותיר כל מקום לספק שהאירועים האלימים באוקראינה התפרשו כחסרי תקדים באכזריותם, ושכוונת הרוצחים חורגת מעבר להרג סתמי של יהודים. עולם המושגים של הרו"ח כאילו נשאב או הועתק מעולם המונחים מתקופת השואה והשמדת יהודי אירופה, ולולא תאריך הרו"ח והקשרו ההיסטורי, היה אפשר להניח כי הוא נכתב בעיצומה של מלחמת העולם השנייה.

היישוב בארץ ישראל קיבל את הידיעות על המתרחש באוקראינה בד בבד עם שאר העולם היהודי. ב-15 באפריל 1919 פרסמה מערכת הפועל הצעיר בעמוד השער תזכיר של ההסתדרות הציונית באודסה, שנשלח לד"ר י' כלב, מנהיג ציוני מקומי, שמינתה ההנהלה הציונית בלונדון לנציגתה בקושטא, ובאותה העת שימש גם מנהל משרד הג'וינט בעיר. זו היתה אחת הפעמים הראשונות שנחשף היישוב היהודי בארץ ישראל לממדי הרצח. וכך נכתב בתזכיר:

הפרעות האחרונות באוקריינה עלו באכזריותן וחתיתן על הפרעות של ימי ממשלת הצ'אן ברוסיה. גברים וזקנים, טף ונשים, הובלו לטבח מבלי להשאיר שריד. הרוצחים לא הסתפקו בגזל בלבד אלא ערכו טבח כללי להמוני עם. מטרתם היתה השמדת הצבור והקהלות העבריות בכל מקום עברם. מספר הפצועים וההרוגים הגיעו לעשרות אלפים. הטבח הצטיין באכזריות שלא נשמעה כמוה ובענוים שלא יאומנו כי יסופרו.²⁷

התזכיר לא חסך בפרטים, ותיאר את אכזריות הפוגרומים בעיירות רבות באוקראינה. דגש מיוחד ניתן לעיר פרוסקורוב, ש'אכזריות הטבח ושפיכת הדמים [בה] אין לתאר: לזכרם בלבד יקפא הדם בעורקינו'. נמסר שכחמשת אלפים יהודים נרצחו בפוגרום (בפועל נרצחו 1,600 יהודים), ו'הקוזקים מלאו את העגלות ב-800-900 גופות בעגלה זרקום בבורות וכסו עליהם בחול'.²⁸ עוד תוארו מקרי רצח בברדיצ'ב, בז'יטומיר, באוברוטש, ביליסבטגרד ובאזורים רבים אחרים. התזכיר הסתיים באמירה ש'ליהדות אוקראינה נשקף כליון גדול'.²⁹

26 ארכיון לוסיינ וולף (Lucien Wolf), ללא תאריך [1920?], יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט (להלן: יור"א), RG 348, מיקרופילם מספר 502, עמ' 1.

27 תזכיר ששלחה ההסתדרות הציונית באודסה לד"ר י' כלב בקושטא, הפועל הצעיר, טו-טז (ט"ו) בסיוון תרע"ט), עמ' 1.

28 שם, עמ' 4.

29 שם, עמ' 5.

העיתונות הארץ־ישראלית סיקרה את אירועי הדמים באוקראינה, ולא חסכה מהקוראים פרטים. מאמרים וידיעות התפרסמו בתדירות גבוהה, וניכר שהנושא זכה להתייחסות העיתונאית הראויה, ונהפך חלק מהשיח הציבורי של היישוב באותן שנים. אין זה מפתיע. רוב רובו של היישוב היהודי בארץ ישראל הגיע ממזרח אירופה, ואך טבעי היה שחבריו יתעניינו במתרחש במולדתם לשעבר. היו בהם שהשאירו בני משפחה באוקראינה, והידיעות על הפוגרומים יצרו בקרבם דאגה וחשש לגורל קרוביהם. עם זאת, רוב רובן של הידיעות – מלבד תזכיר ההסתדרות הציונית בקושטא – התפרסמו בדרך כלל לקראת סוף הגיליון ופעמים רבות במדור בעל השם הכללי 'העולם היהודי'.

הידיעות שהתפרסמו היו לרוב קונקרטיות ונטולות פרשנות, ונראה שכל מטרתן היתה לתת מידע על המתרחש בערי אוקראינה. 'הפרעות השחיטות והשרפות שהתחוללו במשך שבועות רבים בעיר זוהייל החריבו חרבן גמור את כל התושבים היהודים, כ־20 אלף נפש לערך [...] מספר ההרוגים בעיר הגיע אז ל־500 נפש'.³⁰ בגיליון אחר של הפועל הצעיר נכתב:

פוגרומים חדשים. לועד הצירים היהודים בפריז מודיעים כי בשעת נסיגת המחנה של דניקין היו פוגרומים חדשים בערים הבאות: בוגופול, גולטה, גולובנסק, אולביופול, קודימה, חשצ'בטה, גולובסקוף, ברגנה, קריבויה־אוז'ירו, אליסבטגרד. הפרעות היותר נוראות היו בקריבויה אוז'ירו, שבה נהרגו 200 יהודים.³¹

לעתים חרגה הידיעה מעבר למידע הכללי של היכן וכמה, והסיקור העיתונאי היה פרשני ומפורט מעט יותר. 'אנו כותבים הרבה על אודות השחיטות ותמונת השחיטות כשהיא לעצמה נעלמת כמעט מעינינו', כתב ד' טלינקוב בהפועל הצעיר. במאמרו 'השחיטות באוקראינה' סיקר טלינקוב בהרחבה את הפוגרומים. הוא לא הסתפק רק בציון שמות העיירות ומספר הנרצחים, אלא תיאר – בדומה למגלת הטבח של רוזנטל – גם את מעשי הסדיום של האוכלוסייה המקומית:

בבית אחד מצאו הקוזקים שלוש נשים וגבר אחד, בעל לאחת מן הנשים האלה. אך זה שב משבי־המלחמה. אותו הרגו ביריה, את כספו שדרו ואת הנשים אנסו. [...] פלוגה אחרת שמה פניה אל ככר־השוק, תפסה שם עשר נערות יהודיות והביאתן על כרחן אל בית מלונן של פיטלסון. שם התעללו בהן וענו אותן באכזריות שאינה נתנת לתאר [...] ברוסובי נהרגו יהודים רבים וכיניהם גם רב העירה. זה היה בחודש פברואר. הביאו את הרב אל ככר־השוק פשטו ממנו את בגדיו, הכריכוהו והאכילוהו על כרחו. רפ־שחוצות במשך עשרה רגעים תמימים. מדי פעם דקרוהו דקירה בצוארו וזרוהו. אחר־כך התחילו מוציאים כביכול, את הרפש מפיהו בקצה חרב חדה. תוך כדי כך חתכו את הלשון ואת השניים. לבסוף רחמו עליו, ירו בו ושמו קץ לעוניו הארוכים.³²

30 [ללא שם מחבר], 'קריאה לעזרה', הפועל הצעיר, 5 (' במרחשוון תר"פ), עמ' 20.

31 [ללא שם מחבר], 'פוגרומים חדשים', הפועל הצעיר, 24 (' בניסן תר"פ), עמ' 15.

32 ד' טלינקוב, 'השחיטות באוקראינה', הפועל הצעיר, 7 (' בכסלו תר"פ), עמ' 9.

מעשי הטבח והשחיטה באוקראינה הביאו את עורכי עיתון חדשות הארץ להכריז ברשימה התחומה במסגרת שחורה על אבל לאומי ביישוב:

אין צורך ואין תועלת לפרוט פה את כל המקומות ואת כל המוראות של הפרעות. כל אלה שהם צריכים לדעת ושהם רוצים לדעת את האמת המחרידה שמתוכה נשמע צחוק השטן לאנושיות השואפת לאהדות ולשלום. כל אלה יודעים מה שנעשה עכשיו ביהודים אשר בארצות פולניה. השמש זרחה והשוחט – שוחט!³³

מלבד הכתבות העיתונאיות התפרסמו מאמרים ורשימות במאספים שראו אור בארץ ישראל בראשית שנות העשרים. רובם התפרסמו זמן קצר לאחר סיום מלחמת האזרחים, כשכבר היו ידועים היקף הפוגרומים והשלכותיהם. כך, למשל, פרסם אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר) במאסף אוהל לדברים שכתב את אחת הסקירות המקיפות על הפוגרומים באוקראינה. הוא סקר את האירועים הפוליטיים שהתרחשו באוקראינה, הסביר את הסיבות למלחמת האזרחים, תיאר את הכוחות הלוחמים ואת מהלכי הפוגרומים, אבל בעיקר התמקד בסבלם של הקרבנות. מקריאת הרשימה ברור לחלוטין שרבינוביץ גילה בקיאות בנעשה באוקראינה. סקירתו מדויקת ונאמנה לעובדות. 'אי-אפשר למסור כאן כל הפרטים של הפוגרומים (כל הפרטים אינם ידועים כלל: יש מקומות שלא נשאר מהם בחיים אף עד ראייה אחר), אבל נשתדל למסור תמונה כללית מהן'.³⁴ אז"ר העריך את מספר הנרצחים בכ-138,000 איש, 'נפצעו ונאנסו 200,000 ונשארו 120,000 יתומים. והרבה מיליארדים נחמסו'. בדומה לטלניקוב תיאר גם אז"ר את הסדיוז האוקראיני כלפי היהודים:

הנה למשל, בקיוב בתשרי תר"פ נהרגו הרבה יהודים. איך נהרגו? לאחד חתכו רגל אחת שמאלית ויד אחת שמאלית ולשני רגל אחת ימנית ויד אחת ימנית (לשם סימטריה) ומהרגל שנשארה קצצו את האצבעות; לאחד חתכו את החטם, ולשני את האזניים, נקרו את העיניים ואח"כ נשאו את הסומים ושמום במעונות ריקים ושם מתו בענויים. השליכו נשים מהקומה החמישית או הששית אל מרצפת הרחוב. הרבה מהן נאנסו.³⁵

הידיעות לארץ ישראל הגיעו גם – ואולי בעיקר – באמצעות עדי ראייה וניצולים שעלו לארץ בשנים 1919-1920, וסיפרו את קורותיהם בתקופת המלחמה. בשנים האלה היתה העלייה לארץ ישראל בהרכבה הגירת מצוקה, והיה בה שיעור גבוה יחסית של פליטים, שנסו על נפשם והגיעו אליה משום שהיתה ברת מחדל. מסיום מלחמת העולם הראשונה ועד ביטול השלטון הצבאי הבריטי ביולי 1920 הגיעו לארץ ישראל כ-3,800 מהגרים. שלישי היו גולים, שעזבו את ארץ ישראל בתקופת המלחמה ושבו אליה כשהסתיימה, ושני שלישים היו עולים, פליטים או מהגרים, שזה להם מפגשם הראשון עם הארץ. התפלגות

33 [ללא שם מחבר], 'אבל לאומי', חדשות הארץ, 18 ביוני 1919, עמ' 1.

34 א"ז רבינוביץ, 'מגלת אוקראינה: סקירה כללית על מאורעות הדמים שאירעו לאחינו באוקריינה בשנות תרע"ט-תר"פ', בתוך: מרכזי קושניר (עורך), אוהל לדברים שכתב, תל אביב תר"פ, עמ' 30.

35 שם, שם.

הנכנסים לארץ על פי מין וגיל מלמדת שזו היתה הגירה של משפחות, ולא של רווקים. היחס בין הגברים לנשים שהגיעו לנמל יפו בשנת 1919 היה בממוצע 59 אחוזים גברים ו־41 אחוזים נשים. רבע מכלל הנכנסים היו ילדים, ו־17 אחוזים היו מהגרים מעל גיל 40.³⁶ ב־19 בדצמבר 1919, נר שלישי של חנוכה ובעיצומה של מלחמת האזרחים, הגיעה האנייה 'רוסלאן' לחופה של יפו. האנייה ונוסעיה נכנסו לספרי ההיסטוריה בתור הסנונית הראשונה של ה'עלייה השלישית' – המייפלאואר הארץ־ישראלית, שפתחה את שערי הארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה – אבל לאמתו של דבר היא היתה אחת האניות האחרונות שהביאו מהגרים לארץ ישראל בשנת 1919.³⁷ מבין שישים ושמונה האניות שהביאו מהגרים לארץ ישראל במהלך 1919 וראשית 1920 היתה 'רוסלאן' השישים במספר. על סיפונה היו 670 איש: 520 מהגרים חדשים ו־150 גולים. השוואת ההרכב של מהגרי 'רוסלאן' לשאר מהגרי שנת 1919 מלמדת שפרופיל המהגרים בה לא היה שונה במידה ניכרת מאוכלוסיית המהגרים שהגיעה באותה שנה לארץ ישראל.

ואכן תיאור אוכלוסיית המהגרים שהגיעו לארץ ישראל במהלך מלחמת האזרחים – באנייה רוסלאן ובאניות אחרות – מאששים את הנתונים הסטטיסטיים. רבים מהנכנסים לארץ ישראל בשנה זו התאימו יותר להגדרה של פליט מלהגדרה של עולה או מהגר. אלה היו יהודים ששרדו את הטבח באוקראינה וביקשו מקלט בארץ ישראל. המקרה של האנייה 'חוכליניץ' ממחיש את גודל הבהלה והמצוקה של אותם פליטים, שמצאו את עצמם נעים ונרדים בין שלוש ארצות – אוקראינה, תורכיה וארץ ישראל, שלא רצו או לא היו מסוגלות לקלוט אותם.

האנייה 'חוכליניץ' עגנה בקושטא באמצע דצמבר 1919, לאחר שהפליגה מסבסטופול, ועל סיפונה כ־200 פליטים יהודים, רובם בני עשרים עד שלושים, שבתמורה לויתור על נתינותם הרוסית קיבלו רישיון מטעם הרשויות בסבסטופול לעזוב את אוקראינה. 'האניה הפליגה, אך להיכן? – את זה אין יודעים גם המלחים וגם רב החובל'. בקושטא לא אושר לפליטים לרדת אל החוף, והם נאלצו להישאר באנייה עד שיוסדר עניינם. בא כוח של 'הפועל הצעיר' בעיר. סיפר שבקבלו את 'הידיעה בדבר אנית הפליטים טענתי סירה עם לחם ויצאתי לחפשנה. מצאתיה עוגנת הרחק מהחוף [...] כשהתקרבותי אל האניה ראיתי פני יהודים נפחדים ויראים כלם נמצאים על הספון ורועדים מקור, רבים ביניהם חולים והרוב רעבים ללחם זה כמה ימים'. בא הכוח שאל ליעדם, והם ענו שבכוונתם לעלות לארץ ישראל, וביקשו ממנו שישתדל להעלותם על ה'רוסלאן'. בקשתם לא צלחה.

'מחזה מוזעזע לבכות התגלה כשקרבו שתי האניות – "חוכליניץ" ו"רוסלאן" – אחת אל רעותה. הפליטים שבאניה הקטנה נשאו את עיניהם בקנאה לאחיהם המאושרים ויזעקו

36 ראו: ידיעות המחלקה לסטטיסטיקה ואינפורמציה של ועד הצירים לארץ ישראל, 30 ביוני 1920. הנתונים הגולמיים שעל פיהם רוכזו הנתונים הגולמיים בידיעון של ועד הצירים נמצאים בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) L2, תיק 230.

37 ראו: גור אלרואי, "רוסלאן" – האומנם הסנונית הראשונה המבשרת את בוא העלייה השלישית? קתדרה, 107 (תשנ"ג), עמ' 63–81.

אליהם: העלוננו! – האם אין אנו יהודים'.³⁸ ה'רוסלאן' המשיכה בדרכה, והפליטים המתינו ימים ארוכים עד שקיבלו אישור ירידה אל החוף. הם היו בלא נתינות, ושום מדינה או קונסוליה לא היו מעוניינות לקבלם. רק לאחר מאמצי שכנוע של הנציג הציוני בקושטא, ד"ר כלב, קיבלו אישור כניסה זמני לעיר לא לפני שהצהירו שאם יוחלט להשיבם לרוסיה, הם 'ישליכו מקדם את ילדיהם הימה ואח"כ את עצמם'.³⁹ לא ידוע מה עלה בגורל הפליטים ואם הגיעו לארץ ישראל או נשלחו חזרה לאוקראינה. אבל ברור לחלוטין שאוכלוסיית הנוסעים על ה'חוכלינין' וה'רוסלאן' שיקפה את אוכלוסיית המהגרים שהגיעו לארץ ישראל בשנים 1919-1920. כך, למשל, תיארה אסתר סלונים את נוסעי ה'רוסלאן' בעיתון דואר היום:

אגב שטף הלשון יש קוראים להם 'מהגרים'. אחרים מדקדקים ומיפים את לשונם וקוראים להם דרך חיבה וליטוף: 'עולים', 'שבי ציון'. האמת היא, שהם פליטים, פליטי גיא ההריגה. שש מאות וחמישים הם הבאים, טיפה מן הים הגדול, גרגר קטן, שאינו יכול גם לבוא חשבון של הצלה לגבי יהודי רוסיה. אבל בעולמנו הקטן והצר היה זה מאורע בקבוצת פליטי רוסיה מוצאים אנו כבואה שלמה מכל המצב הנורא שם [...] אתם רואים שם את היהודי הרזה והשחוף, המתנהל של לאיטו כאחד הנמושות? בסה"כ היהו יהודי בן שלשים וחמש, אבל הוא כבר הספיק למות ארבע פעמים. בלי ליצנות! זהו מת שקם לתחייה זו הפעם הרביעית. מעירה קטנה ליד פולטבה הוא. כשהתחיל 'המעשה' בעירותו הכוהו ופצעוהו ונחשב בין המתים. ורק שבא הדבר לקבורה פקח את עיניו. ברב עמל ודרך הרבה גלגולים טלטל עצמו לאודסה.⁴⁰

ובעיתון הפועל הצעיר נכתב:

באניה קודרת ומטלטלת על גלי ים עכורים, הגיעו המה, אחרי נדודים רבים וטלטולי-דרך ארוכים, למחוז חפצם. מהם – קודרים ואבלים, צללי בני אדם, שכפניהם משתקפות עוד הבכואות המחרידות של חיי הבלהה ברוסיה ובאוקריינא; אלמנות ויתומים, חצאי משפחות ובפיהם הבשורה האיומה הבלתי אמצעית, מחרון האף הגדול אשר נתך על המוני בני עמנו האומללים.⁴¹

ובעיתון דואר היום כתב איתמר בן אב"י: 'איננו יודעים מה טיבם של רבים מהמהגרים שבאו בספינה בשבוע הקודם... יש לי יסוד לחשוד כי מקצתם – ולא מקצתם הקטנה – לא ישתקעו פה בארץ, אפילו אם ימצא להם כאן עבודה לפרנסתם'.⁴²

38 ללא שם מחבר, 'ספינת הנודדים הנצחים', הפועל הצעיר, 12 (2 בינואר 1920), עמ' 15.

39 שם, שם.

40 אסתר סלונים, 'הפליטים', דאר היום, י"ג בטבת תר"פ, עמ' 2.

41 'סוקר', 'לענייני השעה', הפועל הצעיר, 11 (ד' בטבת תר"פ), עמ' 4.

42 בן אב"י, 'ההתחלה', דאר היום, ד' בטבת תר"פ, עמ' 1.

פליטי אוקראינה הגיעו לארץ ישראל, והיו עדות חיה למרחץ הדמים בארץ הולדתם. זו היתה שארית הפלטה שעלתה לארץ ישראל, וניסתה לשקם בה את חייה. הם נשאו איתם זיכרונות מרים ונהפכו לחלק בלתי נפרד מהנוף האנושי, ובעיקר מקור בלתי נדלה למה שקרה שם.⁴³ וכך כתב בן אב"י בדואר היום:

אומרים עליו על דר' קלויזנר שבהרצאתו בבית הראינע ביפו על מעמד בני עמנו בארץ הדמים לא יכול להתאפק ויבך בכי גדול וכל הקהל השומעים בכה אתו. ואין זה דבר תמוה. מה שאתה שומע מכל מי שאתה נפגש אתו מבין האנשים שבאו בזו הספינה הוא כל כך איום ונורא. שכל מה שנתפרסם עד עתה בעתונות אדות הטבח שנעשה שם באחינו והחרבן שנחרבו קהלות שלמות בחדשים מספר, אינו אלא קקלפת השום לעומת המעשים כהויתם.⁴⁴

נראה אפוא שהיישוב ידע על המתרחש באוקראינה, הכיר את העובדות על ממדי הרצח לאשורן, ונחשף להן בעת התרחשותן הן באמצעות הסיקור העיתונאי הן באמצעות עדויות הפליטים, שהחלו להגיע לארץ ישראל בשנים 1919-1920.

יעקב אורלנר, ניצול הפוגרום בטטייב, היטיב לבטא את טראומת הניצולים בשירו 'אני כותב טטיב', הפותח מאמר זה. אורלנר נולד וגדל בעירה טטייב. בערב פסח 1919 נרצחו כשלושת אלפים מבני העיירה, בכללם גם שמונה מבני משפחתו. אורלנר היה בן חמש כשפרץ הפוגרום. הוא הסתתר בחבית אשפה, וצפה מבעד לחריץ כיצד הפורעים רוצחים את קרוביו. לאחר הפוגרום נמלטה המשפחה לקייב, ובשנת 1921 עלו לארץ ישראל והתיישבו בכפר גלעדי.

אמנם אורלנר לא הרבה לדבר על טטייב ועל רצח היהודים שם, אבל הפוגרום היה לו אירוע מכונן, שעיצב את אישיותו. 'מגיל ה"א ואילך מהלכת עלי טטיב אימים וחרדות כעירה מכולקה ושטופת דם, חסרת רחמים וזרועת מתים, שהלואי ונמחתה מתחת שמי אלוהים', כתב בהקדמה לפואמה 'קייב', שהופיעה לראשונה בשנת 1985:

אבל זה לעגו של גורל, שכן טטיב לא נמחתה פרט ליהודיה, ויעריה עבותים מתמיד, והאקציה עודה בטרופה והלילך בכמיהתו. תמיד יש דברים בגו. נתחי זכרונות-טטיב בערו וחרכו בי לסורגין מאז הפוגרומים באפריל 1919, שהייתי עד להם ומעורב

43 ראו, למשל, אדוה מגל-כהן, אשה יושבת וכותבת: רחל טויבר, ירושלים תשע"ב. מגל-כהן פרסמה את זיכרונותיה של סבתה, שנמלטה מאימת הפוגרומים והגיעה לארץ ישראל. זו עדות מעניינת וחשובה, המלמדת על המטען הכבד שהביאו עמם הפליטים/מהגרים/עולים לארץ. ראו: עמ' 23-10. בזיכרונות כתוב שבני המשפחה ביקשו להגר בעדיפות ראשונה לארצות הברית, אך מכיוון שלא קיבלו ויזה, היגרו לארץ ישראל.

44 בן אב"י (לעיל הערה 42). עוד על ניצולי הפוגרומים שחיו בארץ ישראל ונשאו עמם זיכרונות קשים מתקופת הפוגרומים ראו העדויות שגבה הוועד להגנת שוורצבארד מניצולים שחיו בארץ ישראל: 'גביות-עדות אנגעקומענע פון ארץ-ישראל', יו"א, RG 80, תיק 371.

בהם בגופי. למעלה משבע עשרות שנים פרנסה אותם אש עקשת ויקדנית שחששה להשתלהב, אך לא דעכה מעולם.⁴⁵

מחאות, גילויי דעת, זיכרונות ופרסומים: תגובתו של היישוב

כיצד הגיב היישוב כשהגיעו הידיעות על השמדת יהדות אוקראינה לאוזניו? שאלה זו מורכבת ומסובכת מהבחינה המתודולוגית, שכן היישוב היהודי בארץ ישראל לא היה עשוי מקשה אחת, ואי אפשר להתחקות אחר כל סוגי התגובות וגילויי הצער והזעם לפוגרומים. מסיבה זו הדוגמאות שיובאו להלן הן אלה שנשתמרו בארכיונים ואנחנו יודעים על קיומן. סביר להניח שהיו עוד תגובות של קבוצות ושל יחידים שחיפשו אחר בני משפחתם באוקראינה, כתבו לקרוביהם או לארגוני סיוע, ומחו על אזלת ידו של העולם שצפה במרחץ הדמים ולא עשה דבר. עם זה למרות הקושי המתודולוגי, אפשר בהחלט לקבוע שהידיעות שהגיעו לארץ ישראל על רצח יהודי אוקראינה עוררו זעם ודאגה, והיישוב לא נשאר אדיש. מאמצע שנת 1919, משהתבררו ממדי האסון והרצח באוקראינה, נערכו בערי ארץ ישראל אספות מחאה, שמטרתן לעורר את דעת הקהל לנעשה במזרח אירופה. מארגני האספות ניסחו תזכירים וגילויי דעת, ושלחו אותם לוועד הצירים ולוועידת השלום בפריז. יוזמי המחאה היו בדרך כלל יהודים מן השורה, שהתאספו בבית הכנסת או במבנה ציבור אחר וניסחו את מחאתם. בי"ז סיוון תרע"ט, למשל, התכנסו יהודי יפו והמושבות, ובמכתב גלוי למושל הצבאי מחו על האלימות נגד היהודים באוקראינה:

עדת בני ישראל יושבת יפו ואגפיה מתאבלת במרירות לב על הרציחות האכזריות והתמידיות הנעשות לאחבי [=לאחינו בני ישראל], לרבניהם הקדושים וילדיהם העוללים, על חלול כבוד בנות ישראל, חלול כבוד ישראל ותורתנו על ידי אשמות שווא ועלילות שקר הנעשים באכזריות פראית ובאופן סיסטימתי של השמדה וכליון לעם ישראל שבארצות פולניא ואוקראינה.⁴⁶

גילוי הדעת נשלח למשרד הרבנות המאוחדת ביפו בבקשה שיעבירוהו למושל הצבאי וממנו לוועידת השלום בפריז. בכ"ד בסיוון נערכה אספה דומה בירושלים,⁴⁷ וזמן קצר לאחר מכן נערכה אספה גם בבית העם בחיפה. בכ"ד בסיוון תרע"ט נערכה אספה של מגן דוד אדום, שביקשה להסדיר את 'ארגון אסוף הכספים לטובת נגועי הפרעות'. באספה

45 יעקב אורלנד, 'דברים שלפני ואחרי', בתוך: יעקב אורלנד, קייב, ירושלים 1991, עמ' 5.

46 אסיפת מחאה של יהודי יפו ואגפיה, אצ"מ L3, תיק 293.

47 ראו הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (אמתע"י) P10a, תיק L/5; וראו גם את אותו גילוי דעת, אצ"מ L3, תיק 293.

הוחלט שהוועד שייבחר למטרה זו יהיה מורכב מבאי כוח ההסתדרות הציונית.⁴⁸ בי"ז בתמוז תרע"ט התכנסו יהודי חברון בבית החולים היהודי בעיר, הכריזו על יום אבל לאומי, מחו על הפוגרומים ושלחו את החלטות האספה לוועד הצירים:

ביום הזה, יום אבל הלאומי שלנו, התאספה עדת חברון בבית החולים היהודי לאסיפת מחאה נגד מעשי הפרעות של פולניה. ואחרי אשר עשו אזכרה לנשמות הקדושים שנרצחו [...] החליטו כולם להגיש מחאה נמרצה לאסיפת השלום באמצעות ועד הצירים [...] מוחים אנחנו, יהודי חברון בנערנו ובזקנינו מחאה נמרצה בשם פרנציפי חפשי והאנושיות נגד מעשי הרצח של הממשלות [פולניה, אוקריינא וגליציה]. ודורשים: א. ענש מתאים למשתתפי הפרעות; ב. פצוי ממוני לנגועי הפרעות; ג. להעמיד את ממשלת פולניה וכו' תחת מנדט של ממשלה אדירה מהממשלות של ההסכמה בשם 'חבר הלאומים'.⁴⁹

לצד אספות המחאה וגילויי הדעת התפרסמו בעיתונות גם מודעות של יחידים, שביקשו מידע על קרובים ובני משפחה. פניות נשלחו למערכות העיתונים בבקשה לפרסם את הבקשה לאיתור קרוביהם. כך, למשל, במרס 1921 – כשנה לאחר שוך גל הפוגרומים – ביקשה שרה ולדינצקי מיפו עזרה בחיפוש אחר משפחתה המורחבת, שגרה בתקופת המלחמה בעיירות בפלך קייב, שהיו במוקד מלחמת האזרחים. היא חיפשה אחר אביה יעקב פוגיל, אמה דוברישי, אחיה ישראל יונה, דודה ליפע פוגיל מדוברונקה שבפלך חרסון, דודה יודקי לייקעחמאן מפוקטילוב שבפלך קייב, דודה מאיר ואלף לייקעהמן מטולנה ובנו יצחק שבפלך קייב.⁵⁰ גיטל לאה קפלינסקי מרחובות התעניינה בגורל בנה ומשפחתה, שהתגוררו בסלונים שבפלך גרודנו.⁵¹

עיתון חדשות הארץ הרבה לפרסם מודעות בולטות לעין שכותרתן: 'לעתונים ברוסיה, פולניה, אוקריינה וליטה: מסבת העדרת כל ידיעות ממשפחתנו ומחוסר אפשרות לעמוד אתן בקשר מכתבים הננו מבקשים מאד מאת העתונים הנ"ל להעתיק את המודעות הללו'. במודעות האלה ביקשו בני המשפחה בארץ ישראל מידע על משפחותיהם במזרח אירופה: 'עקיבא רבינוביץ אשתו וילדיו יהודה ושרה ואחיו אליקים', למשל, מסרו ש'הם נמצאים בירושלים בריאים דורשים בשלום הוריהם שמואל רבינוביץ ומשפחתו בוילנא. דואגים לשלום אחיהם נפתלי ואהרן'.⁵² דוגמאות דומות אפשר למצוא למכביר בעיתונות הזמן, והן מלמדות בראש ובראשונה על הדאגה והחשש של אלה מבני היישוב שעלו לארץ ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה והשאירו במזרח אירופה משפחה וקרובים.

48 ראו: ארכיון פרטי, אהרן מאיר מז"א. שמור אצל נינו ארני איזקסון. אני מבקש להודות לגליה השרוני על שהסבה את תשומת לבי לארכיון ולמסמכים הרלוונטיים לפוגרומים.

49 אצ"מ, שם.

50 [ללא כותרת], הפועל הצעיר, 22 (י"ח באדר ב' תרפ"א), עמ' 20.

51 [ללא כותרת], הפועל הצעיר, כג (כ"ז בתמוז תרע"ט), עמ' 22.

52 'לעתונים ברוסיה, פולניה, אוקריינה וליטה', חדשות הארץ, 19 בספטמבר 1919, עמ' 3.

באלול תרע"ט הוציא המשרד הארץ-ישראלי חוברת ששמה דרישות שלום מבני א"י לקרוביהם שבחוץ לארץ. החוברת ריכזה דרישות שלום ממאות מבני היישוב שהתעניינו בשלום קרוביהם. בפתח הדבר של החוברת נכתב כי 'חוברת זו משמשת אופן הפצה של דרישות שלום וידיעות-משפחה מאת בני א"י אל קרוביהם וידידיהם שבגולה אשר מפני מארעות המלחמה העולמית נפסק כל מגע ומשא ביניהם'. אנשים במזרח אירופה שקיבלו לידיהם את החוברת התבקשו 'להניחה במקום פומבי ולעשות לה את הפרסום המתאים למען ירבו קוראיה'.⁵³ זו היתה בעיקרה תגובה אנושית טבעית של אנשים שדאגו לקרוביהם במזרח אירופה, גילו סולידריות עם היהדות שם, והכירו בחשיבותו ההיסטורית של האירוע. הפניות האלה, שהתפרסמו בדרך כלל בעמודים האחוריים של העיתון, הם הגרסה המוקדמת (והמסודרת ומאורגנת פחות) של המדור לחיפוש קרובים המוכר שלאחר מלחמת העולם השנייה.

פעילותו של ישראל בלקינד למען יתומי הפוגרומים היא אחד הביטויים המרשימים של יזמה פרטית של מורה ומחנך בארץ ישראל, שנחלץ לעזרת היתומים, נסע למזרח אירופה והביא כ-130 מהם לארץ. במאמרו 'מאת אלף יתומי מזרח-ארץ והצלתם' הסביר בלקינד מדוע הבאת הילדים לארץ ישראל הוא אינטרס לאומי מהמעלה הראשונה: 'שאלת יתומי מזרח אירופה היא אחת מהיותר קשות הדורשות את פתרונן מאת העם עברי'. במהלך ביקורו בבתי היתומים במזרח אירופה הגיע בלקינד למסקנה שהפתרון ההולם והמתאים ביותר הוא חינוכם לחקלאות בארץ ישראל:

אבל אם יהיה לנו חן/מר אנושי מתוך היתומים, אשר מילדותם או מנעוריהם יתחנכו בעבודה מסו/דרת ויתרגלו לה. אפשר לקו/ות לתוצאות טובות. ואם אל חמשת הדונמים של השקאה ושל ירקות נוסף עוד חמשה עשר או עשרים דונם נטועים עצי פרי שונים, זיתים, שקדים, תותים ודומיהם. אם נוסף למשק הזה בהמות חלב ועופות הבית, אז אין ספק, כי הילדים בהיותם לאנשים יוכלו להתקיים מפרי אדמתם ומעמל כפיהם, יוכלו לחיות חיי מנוחה ושלווה, חיי און/שר וישכחו את כל הצרות והתלאות אשר ראו עיניהם בילדותם [...] יהודים, עברים! היש מצוה יותר גדולה מלהציל יתומים ויתומות מכליון ואבדון? נשים עבריות! היש לכן עבודה יותר קדושה מזו? מי כמוכן יודע את נפש האלמנה, את נפש היתום? עשינה את חובתכן לאומללים. ציונים! הישנה עבודה יותר ציונית מלעב/וד לטובת העברה מספר יתומים עברים לארץ ישראל ולחנכם שם בארצנו, בשפתנו, בתרבותנו? האם אין הילדים האלה היסוד האמתי לבנין עמנו בארצנו?⁵⁴

ביולי 1923 כתב בלקינד לאחיו שלאחר עבודה קשה של שבעה חודשים הצליח להביא לארץ ישראל 130 ילדים. 'אם נצרך להם את עצמי וארבעה מלויים יהיה מספר העולים אתי

53 [ללא שם מחבר], דרישות שלום מבני א"י לקרוביהם שבחוץ לארץ, 'יפו תרע"ט, עמ' II.

54 ישראל בלקינד, 'מאת אלף ילדים יתומי מזרח-ארפה והצלתם', אצ"מ A192, תיק 1289.

כמעט כפלים כיוורני מצרים עם יעקב אבינו.⁵⁵ בלקינד הביא אותם לבית הספר החקלאי 'קרית ספר' בחפציבה, ליד חדרה, ושם התחילו את חייהם החדשים בארץ.⁵⁶ אחד הביטויים המעניינים ליחסו של היישוב לפוגרומים היה הוצאתם לאור של מאספים, חוברות, אנתולוגיות וספרים המגוללים את טבח היהודים באוקראינה. בשנת תרפ"א ערך מרדכי קושניר קובץ ששמו אהל לדברים שכתב, שהוקדש לברנר ולמשפחת יצקר, שנרצחו במאורעות מאי 1921. בקובץ התפרסמה רשימה מקיפה וארוכה של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, שהוזכר למעלה, על הפוגרומים באוקראינה. אז"ר סקר את הסיבות למלחמת האזרחים, אבל בייחוד התמקד בסבלה של האוכלוסייה היהודית ובמעשי ההתעללות והסדיזום בה. 'ממעשי אכזריות משונים נרשום עוד אחדים', כתב אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, ברשימתו 'מגלת אוקראינה':

שפכו נפט על אנשים והדליקום. הפשיטו אם ערומה והלקוה שתקבר את בנה חי ושבידיה תשפוך עליו את העפר. השליכו מאות אנשים, נשים וילדים למצולות נהר זה אחר זה, כמו שמשליכים צרורות. קברו חבורות של אנשים חיים, ואת הקברים חפרו הנקברים תחלה בידיהם תחת מכות של שוט. הכריחוהו לשתות מים רותחים, כרתו יד והכריחו את המעונה לשתות מדמו, השקו את ההורים דמי ילדיהם. אחדים שתו ונשתגעו, רבים מאנו והומתו. נקרו מתחילה את העיניים וא"כ תלו את הסומים. בעירה אחת באוקראינה נשאר אחד הפוגרומים רק הרב ושמונים ילדים יתומים. כששמע הרב שבא מפקד הצבא, בא הרב אליו ואמר: חייליך הרגו את האבות ועכשיו מה נעשה ליתומים? השר צוה להביא אליו את הילדים, ובעוד זמן קצר הביאו לרב שקים מלאים. הרב פתח וראה שהם מלאים גלגלות ילדים והוא נשתגע ממראה עיניו.⁵⁷

רשימתו של אז"ר היתה, ככל הנראה, אחת הרשימות הראשונות שהתפרסמו ביישוב שלא במסגרת כתבה עיתונאית. אחריה החלו לצאת לאור עוד פרסומים, ואחד הבולטים והחשובים שבהם הוא הכרך השלישי של כתב העת רשמות: מאסף לדברי זכרונות, לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל. כרך זה הוא החיבור הראשון, המקיף והמלא על הפוגרומים באוקראינה שיצא לאור בשפה העברית לקורא העברי. לראשונה נחשפו בני היישוב חשיפה מסודרת ושיטתית לפגיעה באוכלוסייה היהודית בתקופת מלחמת האזרחים, ולמדו מפי הניצולים וממקור ראשון מה קרה ומה עבר עליהם.

בכרך שיצא לאור בשנת 1923 התפרסמו עדויות של ניצולי הפוגרומים שהעלו על כתב את זיכרונותיהם ושלחו אותם לדרויאנוב. בסך הכול חמש מאות וחמישים עמודים של סיפורים מסמרי שער של רצח והתעללות ביהודים. בהקדמה לכרך מסר דרויאנוב

55 מכתבו של ישראל בלקינד לאחיו דוד, מיום ז' מנחם אב אתתנג גללותנו, אצ"מ, שם.

56 על בלקינד ראו: שולמית לסקוב, ביל"ו, ירושלים 1989, עמ' 389-397. וראו גם: רננה רוקח, 'מסעה של קבוצת ילדים מרובנו ועד כפר הילדים בגבעת המורה', בתוך: זהר עמר ואייל ברוך (עורכים), ביכורי ארץ, רמת גן תשס"ה, עמ' 153-170.

57 רבינוביץ (לעיל הערה 34), עמ' 31.

ש'בכונה תחלה נתנו לאיש ואיש לספר את דבריו בלשון השגורה בפיו – כדי שיקל עליו לדלות ממעמקי-זכרונו את כל הגנוז שם. לפיכך רבים הם בכרך זה הרשימות והזכרונות, שנכתבו בלשונות אחרות ואנחנו הוצרכנו לתרגמם עברית.⁵⁸ את אחדות מהעדויות בספר אספו שלושת העורכים באודסה טרם עלייתם לארץ. הם פגשו בעיר הנמל מאות רבות של פליטים, שסיפרו והעלו על הכתב את קורותיהם מהמלחמה, ושם, ככל הנראה, התקבלה ההחלטה לייחד לפוגרומים את אחד הכרכים של כתב העת. עדויות אחרות נגבו מניצולים שעלו לארץ ישראל לאחר הפוגרומים: אהרן לוייב, חבר גרוד העבודה בתל יוסף כתב להם על הרצח בבויירקה;⁵⁹ מנחם לויטן מתל אביב כתב על בורספול שבפלך פולטבה; שלמה שמושקין על אומן;⁶⁰ מ"ק קורוט מירושלים על בגוסלב⁶¹ ועוד רבים.

בשנים 1932-1928 יצאו לאור שלושת הכרכים של מגלת הטבח בעריכתו של אליעזר דוד רוזנטל.⁶² החיבור הוא כרוניקת דמים ועדות מזעזעות של קהילות יהודיות שחרבו בשנות מלחמת האזרחים בירי, בחנק ובעינויים קשים. רוזנטל סידר את המגילה לפי מפתח אלף-ביתי. העיירה הראשונה הפותחת את הספר היא אבזובקה והאחרונה שפולה. בסך הכול כ-400 עיירות, תחנות רכבת ודרכים ראשיות שבהן נרצחו יהודים. באמצעות העדויות שגבה ובאמצעות תעודות ורשימות שנשלחו אליו – לעתים באריכות ולעתים בתמצות – העלה רוזנטל על הכתב את מאורעות הזמן ואת סיפורי האימים. הוא לא חסך מהקורא את הזוועות, את הסדיזם, את העינויים ואת מקרי האונס, ותיאוריו הפלסטיים מותירים בקורא תחושה קשה של זעזוע ואי-נחת. ייחודה של המגילה אינה רק בתיאור הפוגרומים, אלא בראש ובראשונה בניסיונו של המחבר להנציח את עשרות אלפי הנרצחים. בסוף כל אות – לאחר שסקר את קורות העיירות – הביא רוזנטל את שמות הנרצחים, גילם, מצבם המשפחתי ומשלח ידם. לעתים הרשימות כוללות מאות רבות של נרצחים, ולעתים הן קצרות עם לא יותר משם אחד או שניים.

רוזנטל הספיק להוציא לאור בחייו את האותיות א"ט בלבד. את מגלת הטבח כתב באודסה, שם פגש פליטים רבים, וקיבל לידי תעודות רבות הנוגעות לפוגרומים. את כתב היד שלח בחלקים לארץ ישראל, ואלתר דרויאנוב, יהושע רבניצקי וחיים נחמן ביאליק הוציאוהו לאור. בהקדמה לכרך הראשון של מגלת הטבח תיאר ביאליק לקוראים את שיטת עבודתו של רוזנטל והסביר את חשיבותו של הספר:

החבורה העמלה בהוצאת הספר רוצה לקוות, כי תמיכת הקהל וסיועו להפצתו הרחבה של הספר בכל תפוצות ישראל – יתנו ידיים לה, לאותה חבורה, להחיש גם את יציאתם

58 רשמות, ג (תרפ"ג), הקדמה [ללא מספר העמוד].

59 שם, עמ' 150.

60 שם, עמ' 132.

61 שם, עמ' 140.

62 על החיבור מגלת הטבח ומחברו ראו: Gur Alroey, 'Documenting the Pogroms in Ukraine: Eliezer David Rosenthal's Megilat Hatevah', *Gal-Ed* (Forthcoming). 1918-1920:

של יתר חלקי הספר עד תומו, ובזאת יועילו להציל מכליון דוקומנט הסטורי רב ערך ולקבוע אותו פרשה גדולה לדורות במגלת הפגעים ובספר היסורים של עם ישראל. תל־אביב, חוהמ"פ, תרפ"ז.⁶³

ב־1932 נפטר רוזנטל באודסה, ביאליק נפטר שנתיים לאחר מכן בווינה, והחבורה שקיבלה עליה את הוצאת כתב היד לאור התפרקה. רוב רובו של כתב היד, שכלל את העיירות האוקראיניות באותיות י־ת, לא פורסם מעולם. מפעל ההנצחה של רוזנטל צלל לתהום הנשייה, ורק מעטים ידעו על קיומו. עם זאת, לקורא העברי בארץ ישראל היתה מגלת הטבח מסמך תיעודי בעל חשיבות עליונה. לראשונה היה אפשר ללמוד לא רק על המתרחש בעיירה, אלא גם לחפש בין שמות הנרצחים קרובים ומכרים.

בשנת 1929 הוציא לאור אברהם אשר פינשטיין את ספרו מגלת פורענויות: זכרונות על מאורעות פינסק וחבל פוליסיה בשנות המלחמה העולמית. פינשטיין עלה לארץ ישראל במאי 1924, וכחמש שנים שקד על זיכרונותיו, העלה אותם על הכתב והגיש אותם לקורא העברי:

במגלה זו ימצא הקורא לא רשימה יבשה של ערים בזוזות ושסויות, לא מספרים אלמים של הרוגים, טבוחים ונתלים, ולא מנין האנוסות, שחיתו אדם הטילו בהן את זוהמתם וטומאתם [...] ברשימותי אני מוסר את השתלשלות המאורעות בפינסק ואת היסורים הגופניים והנפשיים של הצבור היהודי אשר בה. את הלבטים שהתלבטו אחינו המרודים, את ההרפתקאות שעברו עליהם מכל שלטון ושלטון, ואת תעלוליהם של 'מתקני עולם' מבני ברית ומאינם בני ברית [...] ⁶⁴.

ברומה לרוזנטל גם פינשטיין לא חסך מהקורא פרטים, וסיפר ותיאר בפרוטרוט את קורות הקהילה היהודית בפינסק במלחמת האזרחים.

רשימה אחת ושלושה פרסומים על הפוגרומים באוקראינה יצאו אפוא לאור בשנות העשרים: אז"ר היה הראשון לפרסם רשימה בשנת 1921 בקובץ לזכרו של ברנר; דרויאנוב ייחד ב־1923 את הכרך השלישי של רשמות לפוגרומים; רוזנטל הוציא לאור בשנת 1928 את הכרך הראשון של מגילת הטבח; ופינשטיין פרסם שנה לאחר מכן את מגלת פרענויות. ניסיונם של המחברים להעלות את הפוגרומים על סדר היום הציבורי של היישוב נכשל, ונראה כי הספרים לא קיבלו את ההד המגיע להם. הספרים החלו להיכתב זמן קצר לאחר הפוגרומים, אבל יצאו לאור רק בסוף שנות העשרים וראשית השלושים. זה היה מעט מדי ומאוחר מדי. בתקופת מלחמת האזרחים גילה היישוב עניין באירועי הדמים באוקראינה, והעיתונות אף סיקרה את שהתרחש שם, אבל האירועים הפוליטיים בארץ ישראל בזמן הפוגרומים ובסמוך אליהם דחקו אותם לשולי השיח הציבורי. היישוב לא התעניין עוד

63 א"ד רוזנטל, מגלת הטבח, א, תל אביב תרפ"ז, הקדמה וְללא ציון עמוד.

64 אברהם אשר פינשטיין, מגלת פורענויות: זכרונות על מאורעות פינסק וחבל פוליסיה בשנות המלחמה, תל אביב תרפ"ט, עמ' 6.

במה שקרה באוקראינה וגם לא במה שעבר על הפליטים, ניצולי גיא הודגה, שהגיעו לארץ ישראל בשנות העשרים.
 ביטוי לכעס ולתסכול של הניצולים אפשר למצוא בפרק 'נעילה' בספרו של אברהם פינשטיין:

קהו הרגשות, נטמטמו הלבבות, וקול דמי אחינו הצועקים מן האדמה, אינו מזעזע אותנו ואינו מטיל עלינו אימה. היו רציחות ושחיתות נוראות, רבבות אחים ואחיות נפלו חלל בידי מרצחים ואנו מהרנו לשכוח הכל, להסיח דעתנו מכל המוראים הללו ועברנו לסדר היום. וזה בתקופה, שאנו מעיזים לכנותה בשם תקופה של זקיפת קומתנו וישור גבנו [...] הנה שבו אלינו ימי גזרת ת"ח באמת מדה עוד יותר נוראה, דם רבבות אחינו הציף את כל מזרח אירופא, מאות קהלות נמחו מתחת השמים, חורבן וכליה באו על חלק גדול של עמנו, השבר הגדול כים ואיה ההתעוררות הלאומית הגדולה שלנו? תעניות לא נקבעו, תפלות לא נתחברו [...] ⁶⁵.

פינשטיין יצא לא רק נגד האדישות, אלא גם נגד אזלת ידה של הנהגת היישוב, שעברה לסדר היום כאילו לא קרה דבר ולא דרשה נקם. בשכחה ובאדישות ראה סכנות העלולות להביא לידי עוד גל פורענות אכזרי הרבה יותר נגד העם היהודי:

והתלנים האכזרים, שידיהם מגואלות בדם ונכתמות בדמי אחינו ואחיתינו, מטילים להם במנוחה ובשלוה בכירות אירופא ושבת הנקמה לא ישיגם. וכי אפשרי דבר כזה אצל עם אחר? כלום לא יקומו גם הם לגאול את דם אחיהם וקלון אחיותיהם? ושפלתנו זו כלום לא תשמש מופת למרצחים חדשים שיקומו בודאי כעבור זמן קצר או ארוך, כי אין אנו אלא צאן למאכלת של הטובח וכי יוכלו לעשות בשה פזורה ישראל ככל העולה על רוחם? ⁶⁶

בין עליית הצלה לעלייה סלקטיבית: תגובתה של ההנהגה הציונית לפוגרומים

העדויות על רצח היהודים באוקראינה הגיעו לארץ ישראל באותו הזמן שהגיעו ליהודי ארצות הברית וליהודי מרכז אירופה ומערבה. אלה היו חדשות מרעישות בעלות חשיבות מהמעלה הראשונה. יש לציין שעם פרוץ מלחמת העולם הראשונה פסקה באחת ההגירה היהודית ממזרח אירופה לארצות הברית ולארץ ישראל. בעלים שהיגרו נותקו במפתיע ממשפחותיהם לחמש שנים ואף יותר. המלחמה שיבשה את דרכי ההתקשרות, כסף שנשלח לא הגיע, ולא היה אפשר לברר כיצד בני המשפחה שורדים את המלחמה ומה עלה בגורלם. כשהסתיימו הקרבות, קיוו הכול שההגירה תתחדש, תחזור להיקפים שאפיינו אותה לפני המלחמה, ומשפחות ישובו ויתאחדו. ואולם אז פרצו הפוגרומים על כל מוראותיהם.

65 שם, עמ' 206 ו-207 בהתאמה.

66 שם, עמ' 207.

יהודי ארצות הברית מיהרו להתגייס ולעזור לניצולי הפוגרומים הן במישור הדיפלומטי הן בהגשת עזרה חומרית ונפשית לנזקקים. לרבים היו בני משפחה שהקשר עמם נותק במהלך מלחמת העולם הראשונה ובתקופת מלחמת האזרחים. הלחץ שהפעילו הקרובים בארצות הברית על ההנהגה היהודית גבר, ופניות רבות נשלחו לארגוני צדקה וסעד יהודיים בבקשות לעזרה בחיפוש אחר בני המשפחה ואיתור שלהם. בשנת 1914 נוסד הג'וינט (Joint Distribution Committee) במטרה לעזור ולדאוג ליהודים שנפגעו וניזוקו ממלחמת העולם הראשונה. ב־1920 הקים הארגון מחלקה מיוחדת לטיפול בפליטים, ובאותה שנה יצאה מטעמו משלחת סעד לאוקראינה כדי לנסות לאמור את ממדי ההרס והחורבן. חברי המשלחת נפגשו עם הפליטים בערים הגדולות בניסיון למצוא פתרון למצוקתם, הקימו בתי מחסה ליתומים, טיפלו באלמנות ובפצועים, ואף ניסו להביא לידי איחוד משפחות. מלחמת העולם הראשונה היתה שעתם היפה של יהודי ארצות הברית. הסיוע ההומניטרי שהעניקו ליהודי מזרח אירופה (ובמידה רבה גם ליישוב היהודי בארץ ישראל) לימד על סולידריות ועל ערכות הדדית של קיבוץ יהודי שלא שכח את מחויבותו המוסרית לאחיו במזרח אירופה ונחלץ לעזרתם בשעת צרה. לנוכח תגובה נמרצת והחלטית זו מעניין לבחון כיצד הגיבו מוסדות היישוב היהודי וההנהגה הציונית ואם גם הם ניסו לעזור – בדרכם – ליהודי אוקראינה.

ליישוב היהודי לא עמדו היכולות הפיננסיות שהיו ליהודי ארצות הברית, וגם לא היה לו לובי פוליטי, שיכול היה להביא לידי פתרון את בעייתם של היהודים באוקראינה. יתרה מזאת, שנות מלחמת העולם הראשונה היו שנים קשות ורוויות סבל ליהודי ארץ ישראל. תושבי תל אביב גורשו מבתיהם ונהפכו לגולים בארצם, אחרים גורשו מהארץ ונהפכו לפליטים באלכסנדריה, על הנשארים חלה חובת גיוס. הצבא העת'מאני חמס ובזז את המושבות, והיישוב הישן סבל חרפת רעב. לאחר המלחמה ליקק היישוב את פצעיו, והיה עסוק בשיקום הריסותיו. הדאגה ליהודי אוקראינה היתה משנית, ועל סדר היום הציבורי היו נושאים חשובים יותר.

ועם זאת, למרות המגבלות האובייקטיביות בשנים 1919-1920 היה בידי התנועה הציונית הכוח לפתוח את שערי ארץ ישראל או לסגור אותם. יהודי ארצות הברית יכלו לעזור מבחינה חומרית לניצולים ולסייע להם, אבל השפעתם על חוק המכסות, שהחל להתגבש בקונגרס האמריקני בשנת 1920, היתה מוגבלת. בשנת 1919 הגיעו לארצות הברית כ־3,000 מהגרים בלבד. בשנת 1920 הגיעו כ־14,000 מהגרים, ורק בשנת 1921 חזרה ההגירה לממדים שאפיינו אותה ערב מלחמת העולם הראשונה, אז הגיעו כ־119,000 יהודים. במאי אותה שנה נכנס לתוקפו חוק המכסות, שהגביל מאוד את כניסתם של מהגרים, ובשנים הבאות הצטמצם מספרם במידה ניכרת.⁶⁷ למעשה בשנים 1919-1920 היתה ארץ ישראל ארץ היעד המועדף (והקרוב) להמוני הפליטים שביקשו לברוח ממזרח אירופה. עד הגעתו של הנציב הראשון הרברט סמואל הגיעו לארץ ישראל

67 ראו: Liebman Hersch, 'International Migration of the Jews', in: Walter Willcox (ed.), *International Migrations*, II, New York 1931, p. 474

כ־4,000 מהגרים ותושבים חוזרים: כ־2,000 בשנת 1919, וכ־2,000 במחצית הראשונה של שנת 1920.

אמנם היישוב והתנועה הציונית כמעט שלא יכלו להגיש לפליטים ולנזקקים במזרח אירופה סיוע הומניטרי, אבל ההנהגה הציונית – ובעיקר חיים ויצמן ונחום סוקולוב – יכלו להשפיע על עיצוב מדיניות העלייה לארץ ישראל. בכוחם, כמו שנראה בהמשך הדברים, היה לפתוח את שערי ארץ ישראל, להגדיל את מכסת העולים המבקשים להיכנס אליה ולסייע בכך לפליטים. לחלופין הם יכלו לצמצם ולהגביל את היקף העלייה, ולאפשר רק את כניסתם של כוחות יצרניים שבכוחם היה לבנות את ארץ ישראל ולהתיישב בה. יש לציין שבתקופת הביניים שבין ביטול השלטון הצבאי (יולי 1920) לבין תחילת ביצוען הסדיר של תקנות העלייה בסוף שנת 1920 היתה עלייה חופשית לארץ ישראל – היחידה בכל תקופת המנדט – ופליטים יהודים יכלו להגיע אליה בלא קושי מיוחד. לנוכח מרחב הפעולה בענייני העלייה יש מקום לבחון באיזו מדיניות נקטה ההנהגה הציונית ומה עשתה כדי לעזור לפליטים ולניצולים.

ב־25-27 בדצמבר 1919, כשבוע לאחר הגעתה של ה'רוסלאן' לארץ ישראל, נערכה הוועידה השנתית של הפועל הצעיר. באי הוועידה שמעו סקירה על 'המצב הנורא שיהודי רוסיה ואוקרינה נתונים בו', והביעו את צערם 'על זה, שמלבד מחאות וגלויי דעת, שוררת בעולם העברי אדישות ביחס לטרגדיה האיומה הזאת שלא היתה דוגמתה בדברי ימינו וביחס לגורל רבבות אחינו ואחיותינו המעונים'. עוד קיבלו חברי הוועידה כמה החלטות הנוגעות ליהודי מזרח אירופה בכלל וליהודי אוקראינה בפרט. הם קראו לראשי ההסתדרות הציונית לפעול במהירות ובהחלטיות למען פתיחת שערי ארץ ישראל, 'ולהתחיל מיד בעבודה ישובית רחבה, למען יהיה אפשר להטות חלק מזרם ההגירה של היהדות הרוסית לארץ ישראל'. עוד החליטו לדרוש מההסתדרות הציונית העולמית לעשות 'כל מה שביכלתה בכדי לתת אפשרות להעביר בהקדם היותר אפשרי את הכחות הצעירים החלוצים מרוסיה לא"י, לשם הכשרת הארץ והכנתה לקראת הגירה גדולה', וכן להקים ועדה מיוחדת שתרכז 'את החומר ע"ד [על דבר] המאורעות ברוסיה, לסדר ולפרסמו בצורה המתאימה'⁶⁸. חודש לאחר הוועידה השנתית של הפועל הצעיר נערכה ישיבה של הוועד הפועל של הוועד הזמני ליהודי ארץ ישראל ביפו. משתתפי הישיבה קראו לפתוח את שערי הארץ ולהציל את יהודי אוקראינה מכיליון. הם היו ערים לגודל השעה והמצוקה, וראו בתנועה הציונית תנועת הצלה, שייעודה להושיט עזרה ליהודי מזרח אירופה:

הפרעות האחרונות בדרום רוסיה, אשר השמידו רבבות יהודים מן העולם והעמידו בסכנה את קיום כל גלות ישראל בארצות ההן, דורשות מכל עם ישראל לא רק התאמצות להשיג לחלק היהדות ההוא אפשרות של הגנה (אשר יש להטיל ספק בהצלחתה), אלא התאמצות להוציא אותו לגמרי מתוך כל ההבלים, אשר חיי היהודים נמצאים בהם בסכנה. התקוה היחידה והאחרונה להגאל בארץ ישראל, אשר יהודי דרום

68 ראו: 'החלטות הוועידה השנתית של הפועל הצעיר', הפועל הצעיר, 12 (י"א בטבת תר"פ), עמ' 1.

רוסיה נושאים בלבם; ועקות השבר וקריאות העזרה המגיעות אלינו משם – מחיבות את כל עם ישראל כיום ואת ההסתדרות הציונית בראשונה ואותנו, תושבי ארץ ישראל ביחוד, להגשת עזרת אחים. הפעולה היחידה האמתית הנחוצה היא בדרך ההתאמצות להוציא את היהודים שבדרום רוסיה מסביבות אויביהם ולהעבירן לארץ ישראל. אנו מביטים על העלייה מארצות דרום רוסיה כעל הצלת אלפים ורכבות ישראל מכליון.⁶⁹

'סוקר במאמרו 'ענייני השעה' כתב כי 'לא לעזרה זקוקה כעת היהדות הרוסית, לא לפת לחם להשקיט את רעבונה, לא לבגד לכסות את מערומיה – כי אם למקום מקלט, לפנת אדמה זו הממלאה את נפשה ואת הגיגה ברגעי היאוש הנוראים על סף כליון'. אם לא יתחלף התנועה הציונית לעזרת יהדות אוקראינה, תבוא כליה 'על זרעו של אברהם'.⁷⁰

בקשותיהם של בני היישוב ומנהיגי תנועת הפועלים מהנהגה הציונית לפתוח את שערי הארץ ולהציל את יהודי אוקראינה נפלו על אוזניים ערלות.⁷¹ ההנהגה הציונית פעלה בניגוד למה שציפו ממנה בני היישוב והתנגדה לעלייה המונית. ארתור רופין, למשל, חשש מהחומר האנושי העלול להגיע לארץ ישראל, והתריע מפני הסכנה הצפויה ליישוב. הוא סבר שמדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית 'צריכה להיות להעלות עד למכסימום את אחוז היסודות הרצויים ליצירת היישוב היהודי בא"י מבחינת המקצוע, הבריאות והאופי, ולהוריד עד למינימום את אחוז היסודות הבלתי־רצויים'.⁷² חלמיש מציינת שחששו של רופין היה עמוק כל כך, עד כי ביקש למנוע מהעולים הבלתי רצויים 'הנחות בנסיעה, דיור זמני בארץ, שיבוץ לעבודה ע"י לשכות העבודה, מתן אשראי, עזרה רפואית חינם בשנה הראשונה, ביטוח מפני תאונות עבודה וזכויות אחרות'.⁷³

בחודשים פברואר־מרס 1919 נערכה בלונדון הוועידה הציונית הראשונה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. בוועידה זו השתתפו נציגי ההסתדרות הציונית מארצות שיקלו להגיע באותה העת ללונדון. הוחלט בה על הקמת מחלקת עלייה במסגרת המשרד הציוני בלונדון ועל הקמתה של רשת משרדים ארץ־ישראליים שיטפלו בבקשות העלייה ברחבי העולם היהודי בכלל ובמזרח אירופה בפרט.⁷⁴ זמן קצר לאחר הוועידה הציונית הזהירו נחום סוקולוב וחיים ויצמן מפני עלייה המונית וביקשו לצמצמה ככל האפשר:

69 שמואל יבניאלי, 'חובתנו', קונטרס, כג (' בשבט תר"פ), עמ' 3.

70 סוקר (לעיל הערה 41).

71 ההתעלמות מהקריאות לעליית הצלה ולפתיחת שערי הארץ עולה בקנה אחד עם הטענה שרבים ממנהיגי התנועה הציונית – לרבות ויצמן – לא הבינו פעמים רבות את היישוב ואת מנהיגיו, לא אהדו אותם, והתייחסו בביטול להחלטות שהתקבלו בארץ ישראל. על כך ראו: אביתר פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת באלפור, תל אביב תשל"ו, עמ' 117.

72 ארתור רופין, 'בחירת החומר האנושי', ציטוט מתוך אביבה חלמיש, במירון כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים 2006, עמ' 16.

73 שם, שם.

74 ראו: יהושע פרוינדליך וגדליה יוגב (עורכים), הפרוטוקולים של הוועד־הפועל הציוני, א – פברואר 1919–ינואר 1920, תל אביב 1975, עמ' 105–106.

שעת העלייה לארץ ישראל עדין לא הגיעה. עליה זו אי-אפשרית היא עד לא תקבענה התכניות השטתיות של ההתיישבות הבאה ליסודותיהן הכספיים, הכלכליים ולכל יתר סעיפיהן – תכניות הכרוכות בפתרון השאלות הפוליטיות הנודעות לארצנו. עד השעה ההיא אל אף למהגר אחד הכנס לארץ ישראל. מוצאים אנחנו לנחוץ להדגיש את אזהרתנו זו לכל החברות והיחידים באופן הכי נמרץ בכדי שימנעו מכל צעד נמהר כלפי הגירה תכופה לארץ ישראל.⁷⁵

השיקול העיקרי בהגבלת העלייה לארץ ישראל וברצון לסגור את שערי הארץ לא היה החשש מפני עלייה המונית לארץ ישראל, אלא החשש מפני עלייה המונית של פליטים ניצולי פוגרומים ומהגרים בלתי כשירים לבניין הארץ. בשלהי שנת 1919 וראשית 1920 אמר ויצמן בכמה וכמה הזדמנויות כי לא יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ הטרידה אותו, אלא דווקא ההרכב האנושי של הנכנסים אליה. ויצמן חשש מפני ערב רב של פליטים ומהגרים שייגיעו לארץ ישראל, אבל היה מוכן לקלוט את העולים הבריאים בגופם ובנפשם.⁷⁶ בנאומו בכ"ח בכסלו (17 בדצמבר 1919), זמן קצר לפני הגעתה של ה'רוסלאן' וערב עזיבתו את ארץ ישראל ונסיעתו לוועידה הציונית בלונדון, אמר ויצמן מפורשות כי ארץ ישראל יכולה לקלוט מדי שנה בשנה אלפי עולים, אבל אלה המבקשים לבוא אליה אינם מתאימים לתכנית הציונית הגדולה של הקמת הבית הלאומי בארץ ישראל. הנאום ניתן בבית הספר למל בירושלים, והשתתפו בו אישי ציבור בולטים, עסקני יישוב, מורים, רופאים וסופרים:

סדור העליה גם הוא צריך להיות בידנו. אנחנו דרשנו דרישה זאת ולא נוכל לוותר עליה, אבל אני איני מאמין בעליה אי מסודרת. בכאב לב עלינו לצין תמיד, כי אין הציונות יכולה לענות על קטסטרופה. אני מודה לפניכם, כי כשדברנו בוועידת השלום על עליה של רכבות אנשים לשנה, נקף לבי כי, לא מפני שהדבר מן הנמנע הוא; הארץ יכולה לקלוט את המספר הזה שנה שנה, אבל אין אני רואה בהרס הגדול אשר נהרסנו היום את כחות הבנין העצומים הדרושים לתכנית הגדולה הזאת!⁷⁷ [ההדגשה שלי].

מדבריו של ויצמן עולה כי לאחר שהצהיר בוועידת השלום בפריז כי הוא מצפה לרכבות עולים בשנה, עלו בו הרהורי חרטה. ארץ ישראל, אמר, מסוגלת לקלוט את המוני היהודים המבקשים לבוא אליה, אבל תוצאות האסון הגדול שפקד את יהודי מזרח אירופה מביאות

75 'מאת ההסתדרות הציונית', הפועל הצעיר, יג (כ"ג באייר תרע"ט), עמ' 16.

76 עמדתו העקרונית של ויצמן לא השתנתה גם בשנים שלאחר מכן. מאיר חזן במאמרו על חיים ויצמן ועל היווצרות דימויה של העלייה הרביעית מצטט את ויצמן האומר כי 'אחינו ואחיותינו מן ז'יקה ומנ'לבקי הם בשר משרנו, אבל הבית הלאומי לא ייבנה על פי הדוגמה של הרחובות הללו ברובע היהודי בוורשה'. ראו: מאיר חזן, 'חיים ויצמן והיווצרות דימויה של העלייה הרביעית בראשית ימיה', ציון, עו (תשע"א), עמ' 454.

77 'כרוניקה', העולם, 14 (16 בינואר 1920), עמ' 13.

אליה כוחות בלתי רצויים, שאינם מתאימים לבניין הארץ. על כן ביקש ויצמן סבלנות ואורך רוח כדי שלא לחזור על טעויות העבר:

אולי אחרי עשר שנים נוכל לאחוז במדות גדולות יותר. עלינו להבין את כל אלה לבל נבוא לידי יאוש. אין יסוד ליאוש. לא נטינו מן הדרך, אנו הולכים קדימה לאט לאט. ההגזמות הולידו בנו מצב רוח פסימי, והוא מוכן. זכרו את כל השמועות המוגזמות שהיו מתהלכות בעם אחרי פגישת הרצל עם וילהלם, זכרו את כל שעשועי הדמיון היהודי בתפוצות ישראל בגולה ע"ד [=על דבר] הגאולה הקרובה, ותבינו כמה התלהב הדמיון היהודי עתה בימי עניו ומרודו לשמע מגלת ההצהרה אשר קראה עד סופה, בנשימה אחת. מובנת ההתרגשות ומובנת נפלת הרוח, אם אחרי השמועות ע"ד רפובליקה יהודית בא"י באים ומוצאים ממשלה צבאית.⁷⁸

דברים דומים, אם כי בניסוח אחר, השמיע ויצמן באספת הוועד הפועל הגדול שנערכה בלונדון ב־23 בפברואר 1920. הוא סבר שהמדינה היהודית אינה רק שאלה של הרשאות בריטיות לעלייה לארץ ישראל, אלא לפני הכול סוג העולים שיגיעו אליה והרכבם האנושי. ויצמן סבר שתקומת ישראל תלויה בטיבם ובאיכותם של העולים, ואת בניית ארץ ישראל השווה לבניית הצבא הבריטי על ידי הגנרל הרברט קיצ'נר – שהקים את צבא המתנדבים במלחמת העולם הראשונה, שהיה הבסיס לצבא הבריטי כולו:

שאלת מדינה היהודית, לא רק קונצסיות של הממשלה הבריטית, אלא מדינה יהודית ממש, היא בעיני רק שאלה של ארבע מאות אלף היהודים הראשונים בארץ ישראל. מה שאנו רוצים עכשיו הוא ממש מה שרצה לורד קיטשנר בשעתו בבואו לגייס את הצבא הבריטי. 'ממאת האלף הראשונה' גדל הצבא הבריטי בעל המיליונים.⁷⁹

התבטאויותיו של ויצמן מלמדות כי הוא חשש מפני עלייה בלתי סלקטיבית, שתביא עמה יסודות בלתי רצויים לארץ ישראל. קביעותיו שירתו את המדיניות של התנועה הציונית ושל היישוב היהודי בארץ ישראל, אבל ודאי שלא את יהודי מזרח אירופה. אם בוחנים אותם על רקע הפוגרומים באוקראינה והשמדת יהודיה, הרי משמעות הדבר שהציונות אינה המענה לקטסטרופה במזרח אירופה, וארץ ישראל אינה פתרון לעשרות אלפי פליטי מלחמת האזרחים המבקשים לבוא אליה.

במילים אחרות, ויצמן העדיף את היסוד היצרני בקרב העולים מן היסוד הפליטי. יהודים שלא התאימו למודל 'הוויצמני' ושהתפקו על דלתות המשרדים הארץ־ישראליים במזרח אירופה וביקשו אישורי עלייה נענו בשלילה ונדרחו בטענה שלא זו העת. הוא היה ער למצבם של יהודי אוקראינה וידע על מרחץ הדמים שם, ובכל זאת סבר שלא זו העת לעלייה המונית: 'ההסדרות הציונית מתחשבת עם המצב הנורא שבו שרויים עכשיו המוני עמנו כמעט בכל מזרח אירופה', נכתב בחוזר, 'גם גלוי וידוע לה עד כמה רבה הצפייה בכל

78 שם, שם.

79 'אספת הוועד הפועל הגדול', העולם, 21 (5 במרס 1920), עמ' 6.

שדרות העם לעלות לארץ ישראל', אבל רק בעלייה מאורגנת ומסודרת נגיע להגשמתו של האידיאל הלאומי שלנו – להרים את ביתנו הלאומי, את ארץ ישראל.⁸⁰

החשש מפני עלייה המונית ובלתי מבוקרת נבע, כאמור, גם ממספרם הרב של הפליטים, המהגרים והעולים שצבאו על דלתות המשרדים הארץ-ישראליים באירופה וביקשו לעלות לארץ ישראל. 'המצב חמור ביותר אצלנו', כתב זאב טיומקין, מנהל ועד העלייה בקושטא, לוועד הצירים בירושלים. המהגרים מגיעים מארצות 'ששם החיים הכלכליים נהרסו במדה הכי גדולה והרב הם מחסרי אמצעים מיום הגיעם הנה וזקוקים לעזרה תכופה'.⁸¹ משרדי העלייה נקלעו אפוא למציאות בעייתית מאוד, ונאלצו לתמרן בין לחץ ההמונים שביקשו לעלות לארץ ישראל לבין מדיניות העלייה הסלקטיבית, שהצרה את צעדם ואת שיקול דעתם של הפקידים במשרדי העלייה.⁸² ההנחיות שהתקבלו מוועד הצירים היו ברורות, ולא הותירו כל מקום לפרשנות: אין לעלות אלמנטים בלתי רצויים (בעיקר פליטי הפוגרומים) שאינם יכולים לקחת חלק בבניית ארץ ישראל:

עליכם להעיר, אפוא את תשומת לבן של כל הלשכות הציוניות הבאות אתכם בקשרים, בנוגע לענייני העלייה, כי צריכה להיות בדיקה מעולה על כל מהגר ומהגר; צריך לשים לב למצב הבריאות, בגוף וברוח של המהגרים. מקוים אנו כי יעלה בידכם להשפיע על הלשכות האלו לעבון ברוח של מתינות וסבלנות ושלא לקלקל ע"י פזיזות ודחיקת הקץ.⁸³

מנחם אוסישקין, שעמד באותה העת בראש ועד הצירים, כתב לטיומקין דברים ברוח דומה, וביקש ממנו לשלוח לארץ ישראל רק את הבריאים בגופם ובנפשם:

בשלחכם מהגרים הנה תבדקו בשבע בדיקות שהאלמנט הבא אל הארץ יהיה די בריא ברוחו ובגופו. כי בין הבאים בימים האחרונים ישנם כאלה שלקויים הם עד מאוד ואינם מסוגלים כלל להתיישב בארץ וגם אחוז לא טוב אחד דין לקלקל הרבה והרבה מאוד.⁸⁴

ואכן, כמו שהראו אייל כתבן וגדב דוידוביץ במחקריהם, הרופאים שבדקו את העולים טרם עלייתם לארץ הונחו לעכב את עלייתם של עולים שלא יכלו בריאותם לתרום לבניין

80 'מאת ההסתדרות הציונית', הפועל הצעיר, יג (כ"ג באייר תרע"ט), עמ' 16. על מדיניות העלייה של ויצמן ראו: אביבה חלמיש, 'כי הציונות חיי עולם והצלת אלפי יהודים איינה לגבי זה אלא חיי שעה: יחסו של חיים ויצמן לעלייה בין מלחמות העולם', בתוך: אורי כהן ומאיר חזן (עורכים), ויצמן [בהכנה]. אני רוצה להודות לאביבה חלמיש שאפשרה לי לקרוא את הגרסה המוקדמת של המאמר.

81 זאב טיומקין אל ועד הצירים, י"ד בטבת תרפ"א (25.12.1920), אצ"מ S6, תיק 338/1.

82 ראו, למשל, דו"ח ועד העלייה בקושטא: *Report on Palestine Emigration Activities in Constantinople During the Period of the 1st June 1920 to the 1st July 1921*, אצ"מ S6, תיק 338/1.

83 המזכיר הכללי של ועד הצירים אל ועד העלייה בקושטא, 12 באוגוסט 1920, אצ"מ S6, תיק 338/1.

84 מנחם אוסישקין אל זאב טיומקין, 8 באוקטובר 1920, אצ"מ S6, תיק 338/1.

הארץ.⁸⁵ הבדיקות הרפואיות שנעשו לעולים שעלו לארץ ישראל או לאלה שהתעתדו לעלות אליה היו ממכלול פרקטיקה רפואית שלא עסקה בשאלות של בריאות ורפואה בלבד, אלא גם בשאלות של לאומיות וכבוד.⁸⁶ הרצח הנורא באוקראינה, מקרי ההתעללות והסדיום של חיילים ושל האוכלוסייה המקומית ביהודים, אונס הנשים ועשרות אלפי הפליטים לא רק שלא הביאו לידי פתיחתם של שערי הארץ, אלא דווקא לידי הגבלה במספר היהודים הרשאים להיכנס אליה ולמדיניות הגירה סלקטיבית, המעדיפה את החלוץ מן הפליט, הנס על נפשו ומבקש מקלט בארץ ישראל.

במהלך כינוסה של הוועידה הציונית השנייה בלונדון (יולי 1920) התחלף השלטון הצבאי בארץ ישראל בשלטון אזרחי, ובראשו עמד הנציב העליון הרברט סמואל. תקנות העלייה הראשונות פורסמו באוגוסט 1920, ונכנסו לתוקף ב־1 בספטמבר של אותה שנה. אלה היו תקנות ליברליות שאפשרו את הגירתו של כל אדם בריא בגופו ובנפשו, שתהיה מחייתו מובטחת ולא יהיה מסוכן לחברה מבחינה פלילית או פוליטית. מכסת העולים שהורשו להיכנס לארץ ישראל נקבעה ל־16,500 בתי אב לשנה (כ־80,000 איש לערך). אף שתקנות העלייה נכנסו לתוקף בתחילת ספטמבר, חלפו עוד כמה חודשים עד שהושלמו כל הסידורים הביורוקרטיים הנחוצים לביצוען המלא. בששת החודשים הללו שבין ביטול הממשל הצבאי לתחילת ביצוען הסדיר של התקנות היתה עלייה חופשית ובלתי מוגבלת לארץ ישראל. ואכן, במחצית שנה זו הגיעו כ־7,000 מהגרים, רבים מהם פליטים יהודים ממזרח אירופה. מכיוון שאוכלוסיית מהגרים זו לא עלתה בקנה אחד עם מדיניות העלייה שקבעו ויצמן וסוקולוב, ביקשה התנועה הציונית לצמצם ולהגביל את ממדי העלייה לארץ מ־80,000 ל־1,000 בלבד.⁸⁷

ההחלטה להגביל את העלייה לארץ ישראל ל־1,000 עולים בלבד בתקופה הרת גורל ליהודי מזרח אירופה היא אחת ההחלטות השנויות במחלוקת בהיסטוריה של התנועה הציונית, ורק מפתיע שההיסטוריוגרפיה מיעטה לדון בה. חוקרים והיסטוריונים של היישוב היהודי בארץ ישראל נגעו באסון הכבד שפקד את יהודי אוקראינה כבדרך אגב, ועל פי רוב פטרו את עצמם בהתייחסות מינורית ולקונית כאילו נרצחו ונפצעו עשרות בודדות של יהודים ולא 100,000 איש. נקודת המוצא של ההיסטוריוגרפיה הציונית היתה בדרך כלל בחינה של מדיניות העלייה הציונית על רקע המגעים עם ממשלת בריטניה, כושר הקליטה

85 ראו: אייל כתבן ונרדב דוידוביץ, 'מכשירי הגוף והלבבות: הרופאים בודקי העולים לארץ ישראל בין שתי מלחמות העולם', קורות, כ (תש"ע-תשע"א), עמ' יט-לו. כתבן ודוידוביץ מצטטים את ד"ר מרדכי לנסקי, שבדק את המועמדים לעלייה לארץ ישראל: 'כל אדם יבין', כתב לנסקי, 'שאהריות גדולה הוטלה על רופאי המשרדים הארץ-ישראליים בארצות הגולה, לעכב את אלה מן העולים, שלפי בריאותם לא יוכלו כראוי למלא את תפקידם הקשה בארץ' (שם, עמ' ל).

86 ראו: אייל כתבן, 'מי בעל הבית? הקרנטינה ובדיקת העולים בשערי ארץ-ישראל 1918-1929', קורות, כ (תש"ע-תשע"א), עמ' לח-לט.

87 משה מוסק, 'הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה', בתוך: יהודה באואר, משה דייוויס וישראל קולת (עורכים), פרקי מחקר בתולדות הציונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 286-310.

הכלכלי של ארץ ישראל, סוג העולים הנחוץ לבניית הארץ, תרומת 'העלייה השלישית' להתפתחות היישוב וכדומה.⁸⁸ לא נעשה כל ניסיון ממשי לבחון שאלות אלו על רקע מה שהתרחש באוקראינה – לא כעוד גל פוגרומים שהתרחש במזרח אירופה, אלא כאירוע מכוון שבלעדיו אי-אפשר להבין את מדיניות העלייה הציונית לארץ ישראל ואת היישוב היהודי בשנות העשרים.

עם כינונו של השלטון האזרחי בארץ ישראל החלה להתגבש מדיניות עלייה על פי העיקרון של יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. אביבה חלמיש סבורה שהרברט סמואל אמנם פתח את שערי הארץ לקליטת 16,500 בית אב, אך התנה זאת בהבטחה של אמצעי מחיה ותעסוקה לעולים במשך שנה מיום עלייתם. רק ב-3 ביוני 1921, כחודש לאחר מאורעות 1921, הודיע סמואל כי ההגירה לארץ ישראל תתנהל מעתה והלאה לפי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.⁸⁹ התנועה הציונית מצאה את עצמה במציאות בלתי אפשרית,

88 ראו, למשל: ברוך בן-אברם והנרי ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, ירושלים 1995. אמנם המחברים דנו בביקורתיות בתקופת העלייה השלישית, והורו על הפער בין הדימוי למציאות, אבל רצח יהודי אוקראינה כגורם לעלייה לארץ ישראל הוא בשולי הדיון, אם בכלל. באותו עניין ראו מאמרו של דוד ה' שפירא: 'ראשיתה של העפלה: שנות הממשל הצבאי 1918-1920', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל אביב 1990; ראו גם מאמרו של משה ליסק, 'עלייה קליטה ובניין חברה יהודית בארץ ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: משה ליסק, גבריאל כהן, ישראל קולת (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, ב, ירושלים 2001, עמ' 173-302, ובייחוד עמ' 214-245. במאמר זה אין שום נגיעה לפוגרומים כגורם בעל חשיבות לעלייה לארץ ישראל. במבוא לספרה במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, בתת-הפרק 'מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית עד 1931', כתבה אביבה חלמיש שמספר המועמדים לעלייה בראשית שנות העשרים היה רב, מכיוון 'שיהודי מזרח אירופה סבלו מרדיפות ומפרעות וקשה במיוחד היה מצבם של יהודי אוקראינה שנקלעו בחורף 1918/1919 לשרדה הקרב בין הלבנים לאדומים. משלהי 1917 עד שנת 1920 נהרגו שם כ-75,000 יהודים, רכבות נפצעו, נשים נאנסו ורכוש רב של יהודים והושחת' (שם, עמ' 15). אמנם חלמיש הסבה את תשומת לבם של הקוראים לרצח, ואף מסרה את מספר הנרצחים, אבל הדבר נעשה בניסיון להסביר מדוע מספר המועמדים לעלייה היה גדול, ולא תואר כאירוע מכוון שעל פיו צריך לבחון את מדיניות העלייה הציונית כולה בשנות העשרים כמו שעשתה על רקע עליית הנאצים לשלטון בשנות השלושים. ראו גם מאמרה של חלמיש, 'כי הציונות חיי עולם והצלת אלפי יהודים איינה לגבי זה אלא חיי שעה: יחסו של חיים ויצמן לעלייה בין מלחמות העולם' (לעיל הערה 80). פעילותו של ויצמן בשנות העשרים נבחנה במאמר זה במנותק מהאירועים האלימים במזרח אירופה ומתוך התייחסות לקונת לעובדה ש'במזרח אירופה יהודים סבלו ממצוקה חריפה בשל פגעי המלחמה והפוגרומים שנעשו בהם בפולין, באוקראינה ובמקומות אחרים'.

89 ראו: אביבה חלמיש, 'עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, שדה בוקר 2003, עמ' 181. ראו גם: יגאל עילם, 'היסטוריה מדינית, 1918-1922', בתוך: משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 194-195.

כשהיה עליה להחליט בין עליית הצלה לבין עלייה סלקטיבית. מצד אחד עמד החשש שמא ארץ ישראל לא תוכל לקלוט את אלפי הפליטים והמהגרים המבקשים לבוא אליה, ומן הצד האחר היה ניסיון לתת מענה לניצולי הפוגרומים ולאסון הלאומי שפקד את העם היהודי. בין שתי האפשרויות שעמדו לפתחה של התנועה הציונית בחרו מנהיגיה ומעצבי מדיניותה בעלייה סלקטיבית. הציונות, סברו ויצמן וסוקולוב, אינה יכולה לפתור את בעיות השעה ולתת מענה לקטסטרופה באוקראינה. ארץ ישראל זקוקה לעולים הבריאים בגופם ובנפשם, ולא לפליטים תשושים פיזית ונפשית. ההנהגה הציונית בחרה שלא להושיט יד לניצולי גיא הודגה ולא להעמיד למבחן את יכולת הקליטה הכלכלית של היישוב. ויצמן וסוקולוב העדיפו 1,000 חלוצים מ־80,000 איש 'קודרים ואבלים, צללי בני אדם, שבפניהם משתקפות עוד הבכואות המחירדות של חיי הבלהה ברוסיה ובאוקריינא'.⁹⁰

מדיניות העלייה הסלקטיבית – שהעדיפה מעטים אבל מובחרים ובנייה הדרגתית מקליטה המונית – לא התקבלה באהדה בכל החוגים בהסתדרות הציונית. מקס נורדאו, למשל, הציע בוועידת לונדון להביא לארץ ישראל חצי מיליון עולים.⁹¹ נורדאו היה אחד המתנגדים הבולטים למדיניותו של ויצמן, ובכתביו ובנאומו יצא נגדו בחריפות ואף כינה אותו פחדן ומוג לב:

אני מתקומם מתוך זעם לוחט לפחדנים ומוגי הלב, הטוענים כל הזמן, שיש לעשות הכול מתוך זהירות יתרה, שהעליה היהודית לארץ ישראל צריכה להתנהל באיטיות מרובה מאוד ובהדרגתיות שקולה מאד, ושמשפרם של העולים לארץ ישראל אינו צריך להיות מרובה מאלפים נפש לשנה, אם רוצים אנו להמנע מתקלות. בדרך זו – אומרים הם לנו – נהא רשאים לקוות, שלאחר חמשים שנה יהיה לנו מאות אלפים אחדות של יהודים בארץ אבותינו.⁹²

במרוץ נגד הזמן ולנוכח רצח יהודי אוקראינה סבר נורדאו שיש לעלות המונים לארץ ישראל. הוא הכיר בחשיבות החלוצים ובתרומתם הסגולית להתפתחות היישוב, אבל לדעתו הכמות חשובה לא פחות מהאיכות, ובצוק העתים יש להביא אלפים לארץ ישראל, ולא להסתפק בעלייה מצומצמת ובבנייה הדרגתית:

לא. דבר זה לא יקום ולא יהיה! הזמנים הנוכחים מחייבים לעיין בשאלה זו מבחינה אחרת לגמרי. אנו חייבים לדאוג לכך, שהענין יתנהל בקנה־מידה גדול. אנחנו צריכים לפעול בהיקף רחב. המונינו בארצות־הפוגרומים שואפים לנער מעל רגליהם את מאבק הארצות הללו, שהוא רווי בדמם – לא לאחר חמשים שנה, לא מחר, אלא

90 סוקר (לעיל הערה 41).

91 ראו: פריזל, המדיניות הציונית, עמ' 117. פריזל מוסר כי הצעתו של נורדאו לקליטת חצי מיליון עולים בארץ ישראל לא נידונה בוועידת לונדון לא רק משום שנתפסה בלתי מציאותית, אלא גם בגלל 'העדר הכנה נפשית' בקרב ההנהגה הציונית, שהתקשתה להתמודד עם בעיית העלייה.

92 מקס נורדאו, 'מכתב ליהודי ארץ־ישראל' (1919), בתוך: כתבים נבחרים, ד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 64.

היום! הם נלחמו בגבורה בשנות התופת של המלחמה העולמית. מהיום והלאה הם שואפים לחיות חיים של עם בן חורים, חיים של אומה בעלת כבוד, שיש לה זכויות אנושיות ולאומיות מלאות.⁹³

נורדאו דחה מכול וכול את מדיניות העלייה הציונית, שביקשה להתאים בין ממדי העלייה לבין יכולתה הכלכלית של הארץ לקלוט עולים. הוא סבר שגם במציאות כלכלית קשה וסבוכה אפשר לקלוט את המוני היהודים המבקשים לבוא לארץ ישראל. במאמרו 'הצוואה הציונית' פרש נורדאו את משנתו, והתעמת עם נימוקיהם של ויצמן וסוקולוב בדבר יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ:

אינן לנו שם בתיים להשכין אותם בהם. אין בתיים? יושיבו אותם באהלים. מוטב לשבת באוהל מלהיות נרצח בפוגרום. לא יהיו להם צרכי אוכל. יזינו אותם ביכול הראשון. הרי הזינו במשך ארבע שנות המלחמה 22 מיליונים של מגוייסים, שלא זרעו ולא קצרו. הדבר יעלה במיליארדים. לא, אבל הוא יעלה במיליונים הרבה, ואת אלה צריך למצוא. העם היהודי יתן אותם, בשעה שיהא בטוח בדבר, שישתמשו בהם באופן, שעלול ליתן תוצאות קיימות לאורך ימים. ומה יעשו מיליוני העולים כדי להרוויח את לחמם [...] הם יעברו את האדמה, מתחילה בלי חריצות, בדרך פרימיטיביות עד שיסתגלו אל העבודה ויעברו לשיטות מדעיות יותר.⁹⁴

ויצמן, כאמור, סבר אחרת. הוא היה זהיר יותר, התנגד לעלייה המונית, והאמין שרק כניסה הדרגתית של עולים יכולה להביא לידי הקמתו של הבית הלאומי. מי שהיטיב לבטא את תפיסת עולמו ויצא נגד נורדאו היה איתמר בן אב"י, שבעיתונו דואר היום ביטא את עמדתו העקרונית בשאלת הפליטים המבקשים לבוא לארץ ישראל:

[...] כי למרות כל הרעמים של דר' נורדוי וחבריו בדעה, צדוק צדקו פרופ' ויצמן וחבריו שהצהירו והכריזו כי אין ארץ ישראל, לעת עתה, תשובה על השבר הגדול שנשבר [על] חלק גדול מעמנו בגולה הרוסית [...] לא! ארץ ישראל, לעת עתה, אינה תשובה על השבר הגדול שנשבר עמנו בשנה זו ברוסיה. עלינו להכריז זאת בקול גדול, בגלוי ולא להשגיח בשום צעקה נגד זה, יהי הצועק מי שיהיה. כל גורל פעולתנו פה תלוי בעמידתנו על היסוד הזה מבלי לזוז ממנו אפילו כחוט השערה. מפעל לאמי זה אי-אפשר להעמיד על החמלה והרחמים. במקום שיש משום חורבן התחיה הלאומית על אדמת האבות אי-אפשר לשים במשקל את החמלה⁹⁵ [ההדגשה שלי].

מדיניות ההגירה הסלקטיבית לארץ ישראל בשנות העשרים לא נבחנה במחקר ההיסטורי באותן אמות המידה שנבחנה מדיניות ההגירה לארץ בשנות השלושים ולאחר מלחמת

93 שם, עמ' 64-65.

94 מקס נורדאו, 'צוואה לציונות' (1920), כתבים נבחרים, ד, עמ' 202.

95 בן אב"י, 'ההתחלה', דאר היום (ד' בטבת תר"פ), עמ' 1.

העולם השנייה, כשלא רק הונחה החרב על צווארו של העם היהודי, אלא גם הונפה. המחקר ההיסטורי של מדיניות ההגירה הציונית בראשית שנות העשרים התנהל במנותק מ'השואה הקטנה' באוקראינה. הודגשו בו הדיאלוג עם הבריטים; כושר הקליטה המוגבל של הארץ; מאורעות 1920-1921, שהשפיעו על היקף העלייה; ובמידה מועטה (אם בכלל השפיעו) גם הפליטים, ניצולי גיא ההדגה באוקראינה ושארית הפלטה, שביקשו לעלות לארץ ישראל בשנים הנודנות.

הוויכוח בין ויצמן לנורדאו על מדיניות העלייה הציונית היה ממכלול מחלוקת עקרונית בתוך התנועה הציונית – שראשיתה בפולמוס אוגנדה, ושהתחדדה בעקבות הפוגרומים באוקראינה – בין הציונים שהחזיקו בתפיסת העולם הקטסטרופלית וחתרו לפתרון של 'כאן ועכשיו' לבין אלה שסברו שיש לנקוט מדיניות זהירה והדרגתית. מחלוקת זו קיבלה ביטוי בקונגרס הציוני השנים עשר שנערך בקרלסבד, צ'כיה, בשנת 1921. זה היה הקונגרס הראשון אחרי מלחמת העולם הראשונה, והוא נערך זמן קצר לאחר סיומה של מלחמת האזרחים בכרית המועצות. נחום סוקולוב, שנבחר ליושב ראש ההנהלה הציונית, פתח את הקונגרס, ובנאומו נגע באירועי הדמים באוקראינה ובאזלת ידם של עמי אירופה. נאומו של סוקולוב חשוב להבנתה של התגובה הציונית לפוגרומים, שכן הוא ניתן סמוך לאירוע, ואפשר לראות בו סוג של הערכת מצב על העם היהודי והתנועה הציונית לאחר מלחמת העולם הראשונה. סוקולוב לא רק ייחד לפוגרומים חלק נרחב מנאומו, אלא הציג גם את העמדה הציונית הרשמית אליהם. נאומו ארוך ומקיף, ובכוונתי לדון רק בחלקים העוסקים בפוגרומים ולפרשנותו של סוקולוב אליהם. וכך פתח סוקולוב את נאומו:

נוראות שאין להביע בשפת אנוש קרו באוקראינה. בקהלות יהודיות למאות נגרו הדמים כמים במורד ויהי המון עם ישראל כדומן על פני חוצות תחת יד אספסוף בליעל אשר בתקום בחרבות ובסכינים ויבתרום לבתרים, את עצמותיהם פצחו ויקצצו הגלגלות והמוח נגר לארץ, וסחבו את הפצועים עם החללים, את המתבוססים בדמם עם האיברים המדולדלים בכל אגמי הרפש ובכל הצנורות של שופכין [...] רצה אונס, עינויים, חבלה, גזלה הריסה – היו מעשים בכל יום. ההמון הפראי לא ידע רחם, שחוט שחטו את היהודים כאשר ישחטו את הכבשים.⁹⁶

לאחר שתיאר סוקולוב את מעשי האוקראינים, הוקיע את אירופה על שצפתה באירוע הדמים ולא עשתה דבר כדי לעזור ליהודים: 'אירופה נסתכלה בהרג רב זה בחיבוק ידיים: שום מחאה משובבת נפש, שום הפגנה וגלוי מלתא בעלמה, שום מלה של נחמה לא צלצלו

96 ראו: *Stenographisches Protokoll Der Verhandlungen des XII Zionisten-Kongresses in Karlsbad, Berlin 1922*, pp. 20-21 (סטנוגרפיה של פרוטוקול הקונגרס הציוני השנים עשר בקרלסבד, ברלין 1922, עמ' 20-21). את נאומו של סוקולוב תרגם לעברית שמואל רוזנפלד. ראו: הקונגרס הציוני השנים עשר, ורשה 1921, עמ' 24-25. התרגום במאמר הוא של רוזנפלד, אבל אפנה גם לפרוטוקול בשפה הגרמנית.

באזני האומללים'.⁹⁷ ולמרות הכול קרא סוקולוב לבאי הקונגרס 'עמנו חי'. יהודי העולם התגייסו לעזור ליהודי אוקראינה, ובייחוד שיבח סוקולוב את פועלם של יהודי ארצות הברית למען אחיהם:

אחינו באמריקה עמדו על מרום המדרגה – הם סדרו משטר גדול של חברות, ויצילו מה שאפשר היה להציל. עלבון יהיה, אם נאמר שאחינו באמריקה 'נתנו נדבות'. אין בקרב עמנו 'נותנים ומקבלים', אלא בני עם אחד, שיודעם את חובתם לעזור לעצמם.⁹⁸

זו היתה שעתו היפה של העם היהודי, 'פרק מלא יפעה נשגבה', המלמד על כוחו ומעל על הכול על מוסריותו.

סוקולוב ניצל את בימת הקונגרס וקרא ליהדות העולם: 'הצילו את יהודי אוקראינה! הצילו את הילדים! אנו בטוחים, שהקול הזה ישמע. עם כזה לא יוכל לרדת מעל בימת התבל! – אבל חובה מוטלת עליו להכין עצמו לתנאי חיים חפשיים וטבעיים'. בקריאתו להציל את יהודי אוקראינה קשר סוקולוב בין הצלה לבין התנועה הציונית ושאפתה לחיים חופשיים וטבעיים בארץ ישראל. הציונות, סבר סוקולוב, הזהירה זה מכבר את העם היהודי מקטסטרופה הצפויה לבוא, אבל היו כאלה שסירבו לשמוע את הקולות, התנגדו לדרך הציונית, והתוצאה בהיעדר 'מרכז לאומי' היא טבח ביהודים:

בנימין הרצל, אשר צלו הגדול הולך לפנינו עוד היום, כעמוד הענן, לנהל אותנו, כבר העיר לפני רבע מאת שנים על הסכנות ההולכות הלוך וגדול לרגל חוסר מרכז לעם. בעוז גבר ותום רוח גלה הרצל את מקור הרעה. על כן התנפלו עליו ועלינו בעלילה, שהננו רואים בעבים. צעקת האנושיות הנעלבה שבתוכנו, שפרצה במרירות רגש, כי אין להמשיך את המצב הזה להלאה, שכליון ישר הוא טוב מן התגלגלות תחת שואה וסחיבת משא הצרות האלו, הקריאה לגאולה, שכבר בכנסיה הציונית הראשונה התפרצה מקרב לבותינו, לא מצאה התייחסות רצינית [...] אילו הקדיש העם היהודי כבר אז את כל כחו בעד הגשמת אידיאלנו, אזי היה לנו המרכז הלאומי זה כבר.⁹⁹

סוקולוב ראה לנכון להבליט בנאומו את צדקת הרעיון הציוני ולהוקיע את המתנגדים לו. לדבריו, לו שיתף העם היהודי פעולה עם התנועה הציונית כבר בראשיתה, לא היה ספקן כל כך בנוגע לכוונותיה, והתייחס ברצינות ובכובד ראש לתחזיות הפסימיות ולסכנות הצפויות לעם היהודי שהזהירו נגדן הציונים – כבר היה הבית הלאומי היהודי עומד על תלו. סוקולוב ביקש להציג את התנועה הציונית כתנועה שחזתה את האסון הקרב ובא, וביקשה להציל את העם היהודי בטרם יהיה מאוחר מדי, אבל טענותיו דורשות בדיקה ועיון מחדש במחשבה ובעשייה הציונית מיום הקמת ההסתדרות הציונית ועד התכנסותו של הקונגרס הציוני בקרלסברג באוגוסט 1921.

97 Protokoll, ibid., p. 21; הקונגרס הציוני השנים עשר, שם, עמ' 25.

98 שם, עמ' 27.

99 שם, עמ' 28.

לא ספקנות העם היהודי ברעיון הציוני וגם לא ההתנגדות לו הם שערכו את בניית הבית הלאומי. אלה היו בעיקרן סיבות פרוזאיות לצד מדיניות ציונית הססנית, שהעדיפה את טובת הארץ מטובת העם. הרצל בפעילותו הדיפלומטית ובמשנתו הציונית אכן 'הצביע על הסכנות ההולכות הלך וגדול לרגל חוסר מרכז לעם', כמו שאמר סוקולוב, ובהיעדר צ'רטר צפה שחורות לעם היהודי, והכיר בחשיבות מדינת היהודים כפתרון בלעדי לבעיה היהודית. עם זאת, לא ההתנפלות 'עלינו (הציונים) בעלילה, שהננו רואים בעבים' היא שמנעה את מיצוי ההליך הדיפלומטי וקבלת הצ'רטר. ההפך הוא הנכון. אלה היו דווקא קולות בתוך התנועה הציונית – בכללם של סוקולוב וויצמן – שהתנגדו למדיניותו הדיפלומטית של הרצל והיו לו לאופוזיציה.

בהקשר זה פולמוס אוגנדה הוא נקודת ציון חשובה, המעלה סימני שאלה על הרטוריקה הציונית ועל קביעותיו של סוקולוב בנאומו בקרלסברג כעשרים שנה אחרי כן. בקונגרס הציוני השישי (1903) הציג הרצל הצעה שנויה במחלוקת להקים מדינה יהודית במזרח אפריקה. בנאומו בקונגרס סקר את מצוקותיו של היהודי ואת הצורך המידי להתחיל במשא ומתן מדיני לקבלת חבל ארץ גם אם איננו בארץ ישראל:

אסור שימי הדמים של העיר הבסראבית ישכחו מאתנו כי קיימים עוד כמה קישינב אחרים ולא ברוסיה בלבד. קישינב היא בכל מקום שבו היהודים מעונים בגופם ובנפשם, פגועים בכבודם וניזוקים ברכושם משום שהם יהודים. בואו ונציל את אלה, שעוד אפשר להצילם.¹⁰⁰

לשם כך היה הרצל מוכן לקבל את הצעת בריטניה ולהקים את המדינה היהודית – ולו זמנית – גם באפריקה. הצעתו של הרצל חוללה סערה בקרב צירי הקונגרס, ונוצרו שני מחנות: האחד שביקש לקדם את התכנית, והאחר שעשה ככל יכולתו כדי לטרפד אותה. הפולמוס סביב ההצעה השנויה במחלוקת היה יצרי ונוקב, והתנהל בימיו של הרצל וגם לאחר מותו. בקונגרס השביעי בבזל באוגוסט 1905 נערכה ההצבעה המכרעת, וברוב קולות הוחלט שלא רק לדחות את תכנית ההתיישבות במזרח אפריקה, אלא אף לאסור להביא הצעות התיישבות דומות שאינן בארץ ישראל. בעקבות שתי ההחלטות הללו פרשה מההסתדרות הציונית קבוצה של ציונים מדיניים המקורבים להרצל, והקימה את ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (י"ט"א).¹⁰¹

הוויכוח העקרוני בין האוגנדיסטים (ולאחר מכן הטריטוריאליסטים) לבין נאמני ארץ ישראל מחדד ביתר שאת את הוויכוח הפנים-ציוני בשאלת דחיפותה של הבעיה היהודית והדרך המהירה והנכונה לפותרה. היו אלה הטריטוריאליסטים שסברו כי שאלת היהודים

100 ראו: נאומו של הרצל בקונגרס השישי, בתוך: כתבי הרצל, בפני עם ועולם, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' 220.

101 על פולמוס אוגנדה והשלכותיו בתנועה הציונית ובעם היהודי ראו: גור אלרואי, מחפשי מולדת: ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (י"ט"א) ומאבקה בתנועה הציונית בשנים, 1905-1925, ירושלים 2011, עמ' 15-74.

במזרח אירופה בוערת ודורשת פתרון מידי גם במחיר ויתור על ארץ ישראל. מנקודת מבטם העשייה הציונית מתקדמת בשיעור חשבוני, ואילו רדיפות היהודים בשיעור הנדסי. במרוץ נגד הזמן העם היהודי עלול להפסיד, ועל כן יש למהר ולהקים את מדינת היהודים ולא חשוב היכן. דווקא הטריטוריאליסטים (ולא הציונים) חשבו במונחים של קטסטרופה, וראו בעצמם תנועת הצלה של העם היהודי כולו. התנגדותם לארץ ישראל לא היתה עקרונית, אלא שאלה של סדר עדיפויות של טובת העם מול טובת הארץ, והם הכריעו בעד טובת העם גם במחיר ויתור על ארץ ישראל. בחיפוש אחר טריטוריה חלופית לא היה משום ויתור על חלום ההתיישבות בארץ ישראל, אלא בראש ובראשונה חיפוש בהול אחר חבל ארץ המתאים להתיישבות המונים.

לאחר הקונגרס השביעי נטשו הציונים את רעיון 'הציונות הקטסטרופלית', שאפיינה את תקופתם של פינסקר והרצל. שלא כטריטוריאליסטים, שסברו שבמציאות הקיימת מצבם של היהודים עתיד להיעשות רע יותר, היו הציונים משוכנעים שהשינויים הפוליטיים העתידים לבוא על יהודי מזרח אירופה יטיבו עמם ויקלו את מצבם. מסיבה זו קיבלו עליהם בשנת 1906 בוועידת הלסינגפורס את רעיון עבודת ההווה. משמעות ההחלטות שהתקבלו בוועידה היו שהתנועה הציונית מכירה בקיום היהודי בגולה, שואפת לשפר את מעמדן של הקהילות היהודיות בפזורה, ומבקשת להבטיח את זכויות היהודים בארצות השונות.

כאן בעצם היה נעוץ ההבדל המהותי בין התנועה הציונית לבין ההסתדרות הטריטוריאליסטית. הטריטוריאליסטים ראו בעצמם תנועת הצלה (במובן הפיזי הקיומי), ולכן התנגדו לרעיון הגלום בעבודת ההווה, והשקיעו את רוב זמנם בחיפוש אחר טריטוריה להתיישבות מידית של המונים. לעומת זה, הציונים עד מלחמת העולם הראשונה ובשנים הראשונות של המנדט ראו בתנועתם בראש ובראשונה תנועה לאומית, שארץ ישראל עומדת במרכזה, שאינה ארץ מקלט להמוני היהודים המבקשים פתרון מהיר למצוקתם. הוויכוח בין הטריטוריאליסטים לבין הציונים של ראשית המאה ה-20 רלוונטי לתגובתה של התנועה הציונית לפוגרומים בראשית שנות העשרים. מרחץ הדמים באוקראינה היה שעת המבחן הראשונה של התנועה הציונית לאחר קישינב והפוגרומים של השנים 1904-1905. זו היתה הפעם הראשונה מאז הביא הרצל את הצעת ההתיישבות במזרח אפריקה לקונגרס הציוני שנאלצה התנועה הציונית להכריע בין הצלת יהודים לבין בנייה של ארץ ישראל; בין קליטתם של עשרות אלפי יהודים פליטי גיא הדיגה באוקראינה לבין חלוצים בריאים ברוחם ובנפשם; בין עלייה סלקטיבית לעלייה סטיכית. החלטתה של ההנהגה הציונית בכל אחת משלוש הדילמות הללו היתה טובת הארץ על פני טובת העם; העדפת החלוץ על פני הפליט; ומדיניות הגירה בדרגית שנותנת מענה לקבוצה מסוימת מאוד (אבל קטנה) בעם היהודי.

מדיניות ההגירה הסלקטיבית לארץ ישראל שגיבשו ויצמן וסוקולוב בשנים 1919-1920 המשיכה במובנים רבים את מדיניות ההגירה הסלקטיבית של ארתור רופין ומנחם שינקין בתקופת העלייה השנייה, שהעדיפו את בעלי הממון מן המהגרים החסרי כול. נימוקיהם היו שארץ ישראל אינה ארץ מקלט, והיא אינה מסוגלת לקלוט את כל המבקשים לבוא

אליה. מסיבה זו, סברו, יש להעדיף עולים בעלי אמצעים, שכן אלה לא ייפלו למעמסה על התנועה הציונית, ויניחו את התשתית לקליטת ההמונים שיבואו אחריהם. למבקשים לברוח מרוסיה המליצו להגר לארצות הברית.¹⁰²

עם זאת, מדיניותם של ויצמן וסוקולוב נבדלה בשני הבדלים חשובים ועקרוניים ממדיניות ההגירה של שינקין ורופין. הראשון, שינקין ורופין לא יכלו לאכוף את מדיניותם והסתפקו בהמלצות בלבד. לעומת זה, לויצמן ולסוקולוב היתה השפעה של ממש על מכסות ההגירה – לפחות עד מאי 1921 – ובכוחם היה לפתוח את שערי הארץ או לסגור אותם. ההבדל השני הוא המציאות הפוליטית במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. פוגרומים היו במזרח אירופה לפני מלחמת האזרחים: בשנים 1903-1906 נרצחו בתחום המושב כ־3,000 יהודים. שמונה השנים שבאו לאחריהן היו שקטות יחסית. פליטים יהודים לא צבאו על שערי לשכות המודיעין הציוניות, והמצוקה היתה בעיקרה כלכלית. לא כך היה בשנים 1918-1920. רציחתם ופציעתם של 100,000 יהודים באוקראינה היה אחד האסונות הנוראיים והקשים שקרו לעם היהודי עד השואה: עיירות עלו באש, קהילות יהודיות נמחו מעל פני האדמה, משפחות שלמות נרצחו בעינויים קשים ואכזריים, נשים נהפכו לאלמנות וילדים ליתומים.

מעטים מצירי הקונגרס ידעו שסוקולוב וויצמן, בעצה אחת עם הבריטים, היו אלה שצמצמו את מכסת ההגירה לארץ ישראל והקטינו אותה מ־80,000 יהודים ל־1,000 בלבד. הם סברו שההגבלה על ההגירה היתה פועל יוצא של מאורעות 1920-1921 ולחץ הערבים על הנציב העליון. בהקשר זה קריאתו של סוקולוב להציל את יהודי אוקראינה ותלונותיו על אי־שיתוף הפעולה של העם היהודי עם התנועה הציונית מקבלת משמעות אחרת. הרטוריקה הציונית לא עלתה בקנה אחד עם המדיניות הציונית. ממדי האסון באוקראינה היו ידועים לוויצמן ולסוקולוב, אבל חששם מפני כושר הקליטה המוגבל של ארץ ישראל היה גדול מדאגתם לעשרות אלפי הפליטים היהודים שביקשו לנוס ממזרח אירופה, אבל לא היה מי שיהיה מוכן לקלוט אותם.

משה סמילנסקי, שהתנגד למדיניות ההגירה הסלקטיבית של ויצמן וסוקולוב, יצא נגד מדיניות ההגירה הציונית הוויצמנית. הוא סבר שמטרת העלייה לארץ ישראל אינה רק בנייה והתיישבות, אלא גם הושטת יד לניצולי הפוגרום באוקראינה והצלה שלהם. על התנועה הציונית להושיט יד לנזקקים, ולא – היא תיהפך לתנועה שפשטה מוסרית את הרגל ובעיקר בלתי רלוונטית לעם ישראל. בין 'טובת הארץ' (הגירה סלקטיבית) ל'טובת העם' (הגירה המונית) בחר סמילנסקי בטובת העם, וקרא לעלייה 'חפשית' לארץ ישראל:

כיצד תהי העלייה? מצומצמת, מבוררת ומגופה, או גדולה וחפשית ובלתי מוגבלה? גדולה וחפשית! את העלייה עלינו להבין כאמצעי להציל לכה"פ [לכל הפחות] חלק

102 מרגלית שילה, 'טובת העם או טובת הארץ: יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה', קתדרה, 46 (תשמ"ח), עמ' 109-122. וראו גם: גור אלרואי, אימגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים 2004, עמ' 60-73.

מפליטי הגיהנום הרוסי וכאמצעי לבנות את ארצנו [...] אנחנו היינו רגילים, אמנם, להגיד, במשך שנים רבות, כי הציונות לא באה לתת פתרון לשאלת קיומם של הפרטים מישראל כי אם לתת פתרון לשאלת קיומו של עם ישראל. וזה היה נכון בשנים כתקונן. לא ככה עכשיו בשנות החירום. אם הציונות לא תוכל לתת עכשיו לכה"פ פתרון חלקי לשאלת הקיום של הפרטים מישראל הרי פשטה את הרגל — ולא תוכל עוד לעולמים להגיע לתנועה עממית העלולה לפתור את שאלת עם ישראל.¹⁰³

סיכום

מאמר זה בחן את תגובתם של היישוב וההנהגה הציונית לפוגרומים באוקראינה בשנים 1918-1920. שלוש שאלות עיקריות נידונו בו: מה ידע היישוב על מעשי הרצח באוקראינה? כיצד הגיב היישוב היהודי לפוגרומים? ומה היתה תגובתה של ההנהגה הציונית למרחץ הדמים? וארבע מסקנות בולטות עולות ממנו:

א. היישוב ידע על מעשי הרצח באוקראינה, ואת הידיעות על המתרחש שם שאב מעיתונות הזמן. בשנות הפוגרומים נערכו ברחבי ארץ ישראל אספות מחאה, ונשלחו גילויי דעת לוועד הצירים ולוועידת השלום בפריז. העיתונות הארץ-ישראלית סיקרה — לעתים אפילו בהרחבה — את הפוגרומים, וספרים וזיכרונות על הפוגרומים באוקראינה החלו לראות לאור בשנות העשרים. המאמר מורה על פער בין תגובתה של ההנהגה הציונית לפוגרומים לבין תגובתו של היישוב. מנהיגי היישוב ומעצבי דעת הקהל שלו קראו לפתיחת השערים, לעלייה המונית ולהצלתם של יהודי אוקראינה. לעומת זה, ההנהגה הציונית התעלמה מדרישותיהם, וכאמור לא רק שלא פתחה את השערים, אלא הגבילה את העלייה.

ב. הפוגרומים באוקראינה לא נהפכו לאירוע מכונן ביישוב, ואירועי הדמים נשכחו כלא היו. רבים מהמהגרים שהגיעו לארץ ישראל בשנים 1919-1921 היו פליטים, לכל דבר ועניין, 'ניצולי שואה', שהגיעו מגיא החדגה באוקראינה, לחברה שהחלה בשיקום הריסותיה מימי מלחמת העולם הראשונה, והיתה טרודה בבניית היישוב ובעשייה לאומית. היישוב התכנס בתוך עצמו, ולא נתן דעתו לאלפי הפליטים שהגיעו לארץ ישראל באותן שנים. תגובתו לניצולים מזכירה במובנים רבים את תגובתם של היישוב ולאחר מכן החברה הישראלית לניצולי השואה.

ג. הפוגרומים באוקראינה היו אחד האירועים האלימים והאכזריים בהיסטוריה של העם היהודי עד השואה. כ-60,000 יהודים נרצחו ועוד כ-40,000 נפצעו. קהילות יהודיות נחרבו מן היסוד ונעלמו כלא היו. עשרות אלפים ברחו מבתיהם, נהפכו לפליטים, וביקשו לנוס על נפשם ולהגיע לארץ ישראל או לכל יעד אחר בעולם שיהיה מוכן

103 משה סמילנסקי, 'לשאלות הקונגרס — העלייה', העולם, 4 (25 באוגוסט 1921), עמ' 1.

לקולטם. תקופה זו היתה שעת מבחן לתנועה הציונית: היא יכלה לפתוח את שערי הארץ ולהגיש עזרה לכל אותם יהודים אומללים, שבאחת איברו את כל עולמם, או לסגור את השערים ולקלוט רק את אלה הכשירים לבניית ארץ־ישראל. הפוגרומים במזרח אירופה התרחשו בתקופה שההגירה לארץ ישראל היתה כמעט בלתי מוגבלת, ובשעה שהתנועה הציונית יכלה להשפיע על מכסת העולים הרשאים להיכנס אליה. ויצמן וסוקולוב לא ניצלו את הפוטנציאל שהיה טמון בפקודת ההגירה הליברלית של הרברט סמואל, ובחרו להגביל את מכסת העולים לאלף בלבד. לראשונה בתולדותיה היה בכוחה של התנועה הציונית להשפיע על היקף ההגירה והרכבה האנושי, והיא ניצבה בפני דילמה: מצד אחד כושר הקליטה המוגבל של ארץ ישראל, ומן הצד האחר אלימות ורצח יהודים במזרח אירופה ואלפי פליטים המבקשים לבוא אל הארץ. ההנהגה הציונית בחרה באפשרות של הגבלת ההגירה וסגירת השערים. בעצה אחת עם הרברט סמואל ביקש ויצמן להגביל ולצמצם את ממדי העלייה לארץ ישראל, והעדיף חלוצים הבריאים בגופם ונפשם מפליטים תשושים ועייפים.

ד. המאמר גם מורה על פער בין הרטוריקה הציונית, שקראה להושיט יד ליהודים בצרה, לבין המימוש שלה בארץ ישראל; בין נרטיב גלוי של תנועה לאומית לבין הנרטיב הסמוי שלה; בין הדימוי של התנועה הציונית כתנועה הצלה שתפקידה להציל יהודים לבין היותה תנועה שקמה ונועדה לשרת את הציונים בלבד. למרות קריאתו הנרגשת של סוקולוב בקונגרס הציוני השנים עשר להציל את יהודי אוקראינה לא רק שלא עודדה התנועה הציונית את ניצולי הפוגרומים לבוא לארץ ישראל, אלא דווקא מנעה את כניסתם אליה.

ההיסטוריוגרפיה הציונית דנה במדיניות העלייה לארץ ישראל במנותק מהאירועים האלימים באוקראינה ובמזרח אירופה. מדיניות העלייה שהתבססה על 'כושר הקליטה הכלכלי של הארץ' נהפכה לחזות הכול ולציר המרכזי שסביבו נבחנה העלייה לארץ ישראל. הפוגרומים ומעשי הרצח ביהודי אוקראינה נהפכו להערת שוליים בנרטיב הציוני ונתקו מההקשר הארץ־ישראלי. חורבן יהודי אוקראינה לא נידון בהיסטוריוגרפיה של היישוב, וההתייחסות אליו היתה על פי רוב כדרך אנג בלי לתת את הדעת לעצמת האירוע ולמשמעותו.

מאמר זה ביקש להציב את הפוגרומים באוקראינה במוקד הדיון, ומתוך התייחסות אליהם ואל תוצאותיהם הקשות והרות הגורל לבחון את מדיניות העלייה הציונית לארץ ישראל בראשית שנות העשרים. בעניין הזה יש מקום לשאול כיצד קרה שהפוגרומים באוקראינה ורצח 60,000 היהודים לא קיבלו את המקום הראוי להם בהיסטוריוגרפיה הציונית, ואילו אירועים אלימים פחות נהפכו מכוננים ונחקקו בזיכרון הקולקטיבי הלאומי. התשובה לשאלה זו נמצאת בין השורות במאמר זה, אבל יש לה עוד הסבר שאינו קשור בהכרח רק לויצמן או לסוקולוב, אלא לתנועה הציונית בכללותה. ה'סופות בנגב' (1881-1882) ופוגרום קישינב (1903) היו נקודות ציון חשובות בתולדות התנועה הציונית

והעליות לארץ ישראל. פינסקר כתב את 'האוטואמנציפציה' בעקבות הפוגרומים בדרום רוסיה, וביאליק את 'בעיר ההרגה' לאחר קשינב. העליות הראשונות לארץ ישראל היו תגובה הולמת לאלימות ברוסיה, וגילמו את מהותו של הרעיון הציוני ואת צדקתו. הפוגרומים באוקראינה בשנים 1918-1920 בהקשר זה הם אחרים. העלייה השלישית אינה מזוהה עמם, ובשביל התנועה הציונית לא היו הפוגרומים מנוף לחיזוק הרעיון הציוני והעשייה ציונית. ההסבר לכך נעוץ, ככל הנראה, בעיתוי. ב-2 בנובמבר 1917 ניתנה הצהרת בלפור, והתנועה הציונית קיבלה צ'רטר להקים את הבית הלאומי לעם היהודי בארץ ישראל. שנה לאחר מכן הסתיימה מלחמת העולם הראשונה בניצחון מדינות ההסכמה, ונראה היה כי הדרך להקמת מדינת היהודים סלולה ובטוחה. הפוגרומים שפרצו באוקראינה תפסו את התנועה הציונית לא מוכנה ולא ערוכה להתמודד עם היקף אלימות בסדר גודל כזה. המוני הפליטים שביקשו להגיע לחוף מבטחים נראו גורם מפריע ומכשול להקמת הבית הלאומי. לראשונה בתולדותיה יכלה התנועה הציונית לבחור בין עולים צעירים ובריאים, המסוגלים לבנות את ארץ ישראל, לבין פליטים חסרי כול, שחרב עליהם עולמם בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הפוגרומים באוקראינה לא רק שלא שירתו עוד את האתוס הציוני – כמו ששירתוהו ה'סופות בנגב' ופרעות קשינב – אלא הפריעו למימוש הרעיון הציוני ולבניין הבית הלאומי. הם נדחקו לשולי השיח הציבורי, ואת מקומם תפס במהלך שנות העשרים ובהדרגה האתוס החלוצי של תנועת הפועלים.

דומני שאם ברצוננו להבין את החברה היישובית על מגוון רבדיה, עלינו לתת את הדעת גם לאותם פליטים שחיו בארץ ישראל, ונשאו עמם זיכרונות קשים ומרים מתקופת מלחמת האזרחים ברוסיה. במילים אחרות, אי-אפשר להבין את חיי היהודים בארץ ישראל בלא ההקשר המזרח-אירופי ובמנותק ממנו.